

ATHENS UNIVERSITY REVIEW OF ARCHAEOLOGY

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

Ιατρικά εργαλεία και εξοπλισμός στην αρχαιότητα

Η συμβολή των παπυρικών εγγράφων της ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου

Δημήτρης Ρουμπέκας

dimroumpakas@yahoo.gr

Δρ Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας-Παπυρολογίας

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο του παρόντος άρθρου είναι τα παπυρικά έγγραφα που αναφέρονται στην ύπαρξη και χρήση ιατρικών εργαλείων και τμημάτων ιατρικού εξοπλισμού στην Αίγυπτο των ελληνορωμαϊκών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας. Η κειμενοκεντρική, διαχρονική και διατοπική μελέτη των εκδοσμένων παπυρικών εγγράφων και οστράκων, που αναφέρονται σε ιατρικά εργαλεία, εργαλειοθήκες, αποθηκευτικούς χώρους, δοχεία, φαρμακευτικά υφάσματα και σπόγγους, στοχεύει στη συναγωγή γενικότερων συμπερασμάτων σχετικά με την ύπαρξη ή την ανυπαρξία οργανωμένου συστήματος κατασκευής, εμπορίας και προμήθειας ιατρικών εργαλείων στην Αίγυπτο, αλλά και τη δυνατότητα απόκτησης και χρήσης τους από ιατρούς στη χώρα του Νείλου. Αναδεικνύεται με αυτό τον τρόπο και η σχέση μεταξύ Αρχαιολογίας και Παπυρολογίας, καθώς οι πλούσιες πληροφορίες που παρέχει το παπυρολογικό υλικό επιβεβαιώνουν και ενισχύουν τα ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ - ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η άρρηκτη σχέση μεταξύ Αρχαιολογίας και Παπυρολογίας έχει από καιρό επισημανθεί και επαρκώς υποστηριχθεί με επιχειρήματα.¹ Ο συσχετισμός των δύο αυτών κλάδων της σχετικής με την αρχαιότητα επιστημονικής γνώσης δεν στηρίζεται μόνο στην ιδέα ότι τα αρχαιολογικά ευρήματα μιας περιοχής πολύ συχνά εμπεριέχουν στοιχεία γραφής που χρήζουν ερμηνείας (όπως στην περίπτωση των ενεπίγραφων οστράκων, υφασμάτων και ξύλινων σαρκοφάγων μουμιών), ή ότι η ανεύρεση και η συντήρηση του παπυρολογικού υλικού απαιτεί ως έναν βαθμό τη μεταχείρισή του ως αρχαιολογικού (χαρακτηριστικό παράδειγμα τα προσωπεία μουμιών, κατασκευασμένα από «ανακυκλωμένα» παπύρινα φύλλα που φέρουν γραφή). Η ένταξη ενός παπύρου ή οστράκου –ιδιαιτέρως μάλιστα στην περίπτωση που οι εν λόγω φορείς γραφής περιέχουν μη λογοτεχνικό κείμενο (ιδιωτικό ή δημόσιο έγγραφο, ή επιστολή)– στο ιστορικό, οικονομικό, κοινωνικό και γενικότερα πολιτισμικό περιβάλλον της περιοχής και της εποχής από την οποία προέρχεται αυτομάτως το μεταβάλλει σε πηγή γνώσης του περιβάλλοντος αυτού, και το καθιστά στοιχείο αξιοποιήσιμο για την ακριβέστερη και πληρέστερη κατανόηση

Οι συντομογραφίες των παπυρικών εκδόσεων, σειρών και λεξικών ακολουθούν την *Checklist of editions of Greek, Latin, Demotic and Coptic papyri, ostraca and tablets*, δημοσιευμένη στην ιστοσελίδα https://library.duke.edu/rubenstein/scriptorium/papyrus/texts/clist_papyri.html#i

Επιπλέον: GMP = *Greek Medical Papyri*. Τόμοι 1 και 2. Επιμ. I. Andorlini. Firenze 2001–9.

1 Strobel 2007· van Minnen 2010· Παπαθωμάς 2016.

των αρχαιολογικών ευρημάτων που προέρχονται από το ίδιο περιβάλλον. Παράλληλα, εξίσου σημαντικά και αξιοποιήσιμα αποδεικνύονται τα ευρήματα που φέρνει στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη, τόσο για την αποκατάσταση και πληρέστερη ερμηνεία των παπυρολογικών πηγών όσο και για την ίδια τη διαδικασία της ανεύρεσης παπύρων.

Στην περίπτωση της Αιγύπτου της ελληνορωμαϊκής περιόδου και της ύστερης αρχαιότητας η σχέση Αρχαιολογίας και Παπυρολογίας είναι ακόμη στενότερη, δεδομένου ότι οι πρώτες ανακαλύψεις παπύρων συνέπεσαν χρονικά με τις οργανωμένες ανασκαφικές εργασίες στη χώρα του Νείλου κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.² Από το άλλο μέρος, δεν είναι λίγοι οι ερευνητές που συνέδεσαν στις μελέτες τους τις μαρτυρίες των μη λογοτεχνικών παπύρων με αρχαιολογικά δεδομένα ή χρησιμοποίησαν τις παπυρολογικές πηγές για την επίλυση ζητημάτων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Αξίζει να αναφερθούν ενδεικτικά η μελέτη της Geneviève Husson³ για την αρχιτεκτονική των οικιών στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο υπό το φως των παπύρων, η μονογραφία του Adam Łukaszewicz⁴ για τα δημόσια μνημεία στις αιγυπτιακές μητροπόλεις, το βιβλίο της Paola Davoli, *L'archeologia urbana nel Fayyum*,⁵ ή η εργασία του Peter van Minnen⁶ σχετικά με την οικιστική οργάνωση της αιγυπτιακής πόλης της Καρανίδας.

Η αξιοποίηση των παπυρολογικών πηγών δεν περιορίζεται αποκλειστικά στη μελέτη των (δημόσιων ή ιδιωτικών) αρχιτεκτονημάτων των πόλεων της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου. Τα παπυρικά έγγραφα και –σε μικρότερο αλλά εξίσου σημαντικό βαθμό– οι λογοτεχνικοί πάπυροι μπορούν να τροφοδοτήσουν την αρχαιολογική έρευνα με ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με την ενδυμασία, την κοσμετολογία, την οικοσκευή, ή ακόμη και τον γεωργικό εξοπλισμό των κατοίκων της Αιγύπτου και των τριών περιόδων της μεταφαραωνικής ιστορίας της. Αρκεί να μνημονεύσουμε ενδεικτικά τη μονογραφία της Kerstin Droß-Krüpe⁷ για την υφαντουργία στην Αίγυπτο, τις εργασίες της Simona Russo⁸ για τα υποδήματα και τα κοσμήματα, και τις λιγότερο εκτενείς εργασίες των Fritz Mitthof⁹ για τις βαφές και τη χρήση τους, και Malouta και Wilson¹⁰ για τις μηχανές ύδρευσης στη χώρα του Νείλου.

Ενταγμένη στο πλαίσιο της επιστημονικής γνώσης που προέρχεται από τον συγκερασμό των αντικειμένων που φέρνει στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη με τη μελέτη των κειμενικών πηγών είναι και η έρευνα που σχετίζεται με τα ιατρικά εργαλεία και τον λοιπό ιατρικό εξοπλισμό, τον οποίο χρησιμοποιούσαν οι γιατροί της αρχαιότητας για την πραγματοποίηση ιατρικών εξετάσεων και χειρουργικών επεμβάσεων σε ασθενείς. Τόσο η χρήση ιατρικών εργαλείων υπό το φως των λογοτεχνικών ιατρικών πραγματειών *ιατρῶν* και φαρμακολόγων της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας και του Βυζαντίου (Ιπποκράτη, Γαληνού, Ορειβάσιου, Αέτιου, Διοσκουρίδη, Κέλσου) όσο και η αρχαιολογική ανακάλυψη ιατρικού εξοπλισμού σε διάφορες περιοχές της μεσογειακής λεκάνης έχουν από καιρό απασχολήσει την έρευνα.¹¹ Από την άλλη

2 van Minnen 2010, 438.

3 Husson 1983.

4 Łukaszewicz 1986.

5 Davoli 1998.

6 van Minnen 1994.

7 Droß-Krüpe 2011.

8 Russo 1999· 2004.

9 Mitthof 2004.

10 Malouta και Wilson 2013.

11 Milne 1907· Krug 1997, 75–103· Bliquez 1983, 187–204· Jackson 1988, 70–4, 113–26· 1995, 1:189–207· Künzl 1996, 2433–639· Leven 2005, 459–61, s.v. «Instrumente»· Cruse 2006, 141–70· Gourevitch 2011, 117–35· Θεοδώρου 2012, 103–17· Andorlini 2012, 237–47· Bliquez 2015, όπου βιβλιογραφία και πλούσιο εικονογραφικό υλικό. Για τα μεσαιωνικά ιατρικά εργαλεία βλ. Bennion 1980.

πλευρά, οι περισσότερες εργασίες που ασχολούνται με τα ιατρικά εργαλεία και τη χρήση τους υπό το φως των ιατρικών παπύρων και των ιατρικού περιεχομένου παπυρικών εγγράφων της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου¹² είτε επικεντρώνονται σε ορισμένες κατηγορίες ιατρικών οργάνων (π.χ. χειρουργικά εργαλεία), είτε σε χρήση εξοπλισμού σε συγκεκριμένο χωρο-χρονικό περιβάλλον (π.χ. Οξύρυγχος, ρωμαϊκή περίοδος). Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να μελετήσει εντελώς κειμενοκεντρικά, διαχρονικά και διατοπικά τα παπυρικά κείμενα και τα όστρακα που αναφέρονται σε τμήματα του εξοπλισμού που χρησιμοποιούσαν οι γιατροί στη χώρα του Νείλου και να επιχειρήσει να απαντήσει σε ερωτήματα σχετικά με την ύπαρξη ή την ανυπαρξία οργανωμένου συστήματος κατασκευής, εμπορίας και προμήθειας ιατρικών εργαλείων στην Αίγυπτο, αλλά και τη δυνατότητα απόκτησης και χρήσης τους από ορισμένους *ιατρούς* ως απόδειξη της επιστημοσύνης τους και του επιπέδου παροχής ιατρικών υπηρεσιών.

Για την επιλογή των αρχαίων ελληνικών όρων που αναφέρονται σε τμήματα ιατρικού εξοπλισμού πολύτιμος βοηθός υπήρξαν οι μονογραφίες των Milne 1907 και Bliquez 2015, οι οποίες περιέχουν αλφαβητικούς καταλόγους των μαρτυρούμενων στην αρχαία ελληνική ιατρική λογοτεχνία λέξεων σχετικών με τον ιατρικό εξοπλισμό. Την ανεύρεση της ορολογίας και των χωρίων από τις ιατρικές πραγματείες των Ιπποκράτη, Γαληνού, Ορειβάσιου, Αέτιου και Παύλου Αιγινίτη διευκόλυναν το ιπποκρατικό λεξικό του Αποστολίδη (1997), το λεξικό ιατρικών όρων του Γαληνού από τον Durling (1993) και η ηλεκτρονική μορφή του Thesaurus Graecae Linguae (TLG). Οι παπυρικές αναφορές στον ιατρικό εξοπλισμό που αναγνωρίστηκαν και συμπεριληφθήκαν στην παρούσα μελέτη είναι εξαντλητικές και αφορούν μόνο στα παπυρικά έγγραφα, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται αναφορές σε ιατρικούς λογοτεχνικούς ή ημιλογοτεχνικούς παπύρους. Για τον εντοπισμό της ορολογίας στα παπυρικά έγγραφα έγινε απευθείας αναζήτηση στην ηλεκτρονική βάση δεδομένων Duke Data Bank of Documentary Papyri, όπως δημοσιεύεται στην ιστοσελίδα www.papyri.info/browse/ddbdr, ενώ παράλληλα αξιοποιήθηκε το γνωστό παπυρολογικό λεξικό του Preisigke, *Wörterbuch* (συντομ. *WB*: 1ος τόμος 1925, έκτοτε και άλλοι τόμοι, με πολλά Supplements). Τα αποτελέσματα της αναζήτησης επαληθεύτηκαν από προσωπική έρευνα στους καταλόγους των έντυπων παπυρικών εκδόσεων, στις οποίες περιέχεται φυσικά και γλωσσικός και ερμηνευτικός σχολιασμός των κειμένων.

Οφείλω, βεβαίως, να επισημάνω πως η μελέτη του ιατρικού εξοπλισμού που μαρτυρείται στα παπυρικά έγγραφα δυσχεραίνεται –εκτός από την αποσπασματικότητα ή τη λακωνικότητα των γραπτών πηγών– από την ομοιότητα του ονόματος και της μορφής των ιατρικών σκευών και εργαλείων με αντίστοιχα οικιακά και μαγειρικά σκεύη ή οικοδομικά, γεωργικά και ξυλουργικά εργαλεία. Για τον λόγο αυτόν, επιχειρείται ανάλυση εκείνων των παπυρικών κειμένων, σύμφωνα με τα οποία τα καταγεγραμμένα εργαλεία εξυπηρετούν αναμφισβήτητα ιατρικούς σκοπούς.

ΙΑΤΡΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Πλουσιότερες πληροφορίες σχετικά με τα σύνεργα του *ιατροῦ* αντλούμε από τη σύντομη κατά τα άλλα επιστολή *GMP II 10* (6^{ου}–7^{ου} αι.).¹³ Ο άγνωστος σε εμάς *ιατρός* και γραφέας του κειμένου παραγγέλλει στον επίσης άγνωστο παραλήπτη ορισμένα ιατρικά εργαλεία και σύνεργα: *πέμψον μου / τῷ ὀθῶνι μου / καὶ τῷ κιάθι μ[ου] / καὶ τῷ τροχ[ό]εν / σφραέδι μο[ι] / καὶ τὴν πήραν / το(ῦ) [[.]] ἱατρο(ῦ) καὶ τὴν / τιμίλαν μου / καὶ τῷ [[χ]] κωχλιάρ(ιον) / ξηλικ(όν) (leg. μοι, τὸ ὀθόνιον, τὸ κυάθιον, τὸ τροχόεν σφραγίδιον, σμίλην, τὸ κοχλιάριον, ξυλικόν).*

12 Marganne 1987, 403–12· 1998· Ghiretti 2010, 57–132· Ρουμπέκας 2017, 347–72· Fausti 2019, 91–4.

13 Βλ. τη διαφωτιστική έκδοση του κειμένου από την Fischer-Bovet 2009, 157–65 και Bonati 2016, 2:312–5.

Με το σύντομο αυτό γράμμα ο γιατρός ζητεί την αποστολή ενός *όθονιου*,¹⁴ με το οποίο ίσως επρόκειτο να κατασκευάσει κομπρέσες, γάζες και επιδέσμους,¹⁵ ενώ χρησιμοποιούσε το *κυσθιον* (υποκορ. του *κύαθος*)¹⁶ μάλλον ως μικρό δοχείο για υγρά¹⁷ ή ως δοχείο ζύγισης φαρμακευτικών ουσιών.¹⁸ Δεν είναι βέβαιο αν το *κυσθιον* του συγκεκριμένου κειμένου¹⁹ αναφέρεται στο ρηχό και με επιμήκη λαβή κουτάλι για την εξέταση πάσχουσας περιοχής ή στο βαθύ κουτάλι με μακριά λαβή για την επίδοση υγρών φαρμάκων σε ασθενείς.²⁰ Το *τροχόεν σφραγίδιον* που ο *ιατρός* παραγγέλλει αποτελεί τη σφραγίδα με την οποία κατασκεύαζε θεραπευτικά χάπια·²¹ το επίθετο *τροχόεν* παραπέμπει στους *τροχίσκους*,²² στα στρογγυλόσχημα φαρμακευτικά σκευάσματα,²³ ενώ το όνομα *σφραγίδιον* παραπέμπει στη συνήθεια των γιατρών να σφραγίζουν με *σφραγίδας*²⁴ φιαλίδια ή δοχεία φαρμάκων ή ακόμη να σημαδεύουν στρογγυλόσχημα χάπια, τα οποία ονομάζονταν συνεκδοχικά *σφραγίδες*.²⁵ Ο γραφέας του *GMP* II 10 δεν παραλείπει να ζητήσει νυστέρι (στ. 8: *σμίλην*) και *κοχλιάριον*,²⁶ κουτάλι μέτρησης δοσολογίας θεραπευτικών συστατικών κατά την παρασκευή φαρμακευτικών μιγμάτων, το οποίο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για την επίδοση φαρμάκου σε ασθενή ή για την επάλειψη θεραπευτικής ουσίας στο πάσχον σημείο του σώματος.²⁷ Για τη μεταφορά ή τη φύλαξη των παραπάνω ή και άλλων τμημάτων του ιατρικού του εξοπλισμού ο *ιατρός* χρειαζόταν τσάντα μεταφοράς, την οποία παραγγέλλει από τον παραλήπτη της επιστολής στους στ. 6–7: *καὶ τὴν πήραν / το(ῦ) [[.]] ἱατρο(ῦ)*.²⁸

Είναι αλήθεια πως λίγα παπυρικά κείμενα περιέχουν το ίδιο πλούσιες πληροφορίες για τη χρήση ιατρικού εξοπλισμού στην Αίγυπτο, όσο η προαναφερθείσα επιστολή, ωστόσο τα στοιχεία που παρέχουν ορισμένοι ιατρικοί πάπυροι και παπυρικά έγγραφα για τη χρησιμοποίηση ιατρικών εργαλείων στη χώρα του Νείλου –αν και λιγότερα– αποδεικνύονται εξίσου ενδιαφέροντα.

14 *LSJ*⁹, s.vv. «*όθόνη*», «*όθόνιον*»· *WB* 2: 151–2, s.vv.· Kühn και Fleischer 1989, 543, s.vv.· Αποστολίδης 1997, 525–6, s.vv.

15 Fischer-Bovet 2009, 161 (σχόλ. στον στ. 2)· Bliquez 2015, 326–8, με παραθέματα από αρχαίους συγγραφείς.

16 *LSJ*⁹, s.vv. «*κυσθιον*», «*κύαθος*»· *WB* 2: 845, s.vv.· Kühn και Fleischer 1989, 460, s.v. «*κύαθος*»· Durling 1993, 213, s.v.· Αποστολίδης 1997, 440, s.v.

17 Milne 1907, 101–5.

18 Γαλ., *Περὶ μέτρ.* 19, 760 (Kühn).

19 Βλ. βέβαια Fischer-Bovet 2009, 161 (σχόλ. στον στ. 3).

20 Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 657: *χρή δὲ τῷ κυσθίσκῳ τῆς μηλωτρίδος εὐφυῶς αὐτὸ διαμερίζειν*. *P.Ryl.* III 531 (3^{ου}–2^{ου} αἰ. π.Χ.), στήλη III, στ. 23: *ἐν ἐφήματος κυσθίῳ*. Milne 1907, 61–3· Gazza 1955, 90· Bliquez 1983, 202–2015, 326–8.

21 Fischer-Bovet 2009, 163 (σχόλ. στον στ. 5).

22 Durling 1993, 315, s.v.

23 Ενδεικτικά: Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 611: *τὰ δὲ ἔλκη τὰ ἐν τοῖς ὥσιν ἐθεράπευσα διὰ παντὸς τῷ γλαυκίῳ δι' ὄξους, ὥσπερ γε μετὰ ρεύματος ἢ πύου τοῖς τροχίσκοις, ἀπὸ τῶν πραοτέρων ἀρχόμενος*. *P.Ant.* III 127, απ. b, στ. 2–3: *τροχίσκος δυσ/εντερικός*. *P.Ryl.* I 29 (3^{ου} αἰ. μ.Χ.), στ. 2, 8. *PSI* X 1180, στήλη II, στ. 58: *τροχίσκος* διὰ *δορυκνίου*. Hunt 1911, 65 (εισαγ. σχόλ.)· Gazza 1955, 94.

24 *LSJ*⁹, s.v. «*σφραγίς*»· *WB* 2: 560–2, s.v.· Durling 1993, 308, s.v.

25 Ενδεικτικά: Γαλ., *Περὶ κρᾶσ. καὶ δυν. τῶν ἀπλ. φαρμ.* 12, 174: *καὶ γὰρ ἐπὶ τραυμάτων ..., οὐ προδιδούς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπιδιδούς, ἐχρήτο τῇ σφραγίδι*. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 13, 100: *Τροχίσκος ὁ διὰ τοῦ μανδραγόρου, ἐπιγράφεται σφραγίς*. Για τη συνήθεια σφραγίσματος δοχείων ή φαρμάκων στην αρχαιότητα βλ. Krug 1997, 113· Marganne 1997, 153–74· Gourevitch 2011, 145–52. Αναλυτικότερα βλ. Fischer-Bovet 2009, 162–3 (σχόλ. στον στ. 5).

26 *LSJ*⁹, s.v.· *WB* 2: 833, s.v.· Durling 1993, 210, s.v.· Bliquez 2015, 144–5.

27 Αέτ. 3, 131: *ἔψε ἕως μελιτώδους συστάσεως καὶ δίδου κοχλιάριον μέγα ἐκλείχειν*. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ γέν.* 12, 944: *διὰ κοχλιαρίου προσπατόμενον μετὰ τοῦ ἀναπιέζειν*. Bliquez 2015, 145 και υποσ. 300–1.

28 Για την ιατρική πήραν βλ. ενδεικτικά Αμμ., *Περὶ ὁμ. καὶ διαφ. λέξ.* 390: *πήρα δὲ τὸ ἱατρικὸν ἐγχειρίδιον*. Πρβλ. Στράβ. 15, 1, 70 (719c): *πήρας δ' ἔχειν ῥιζῶν καὶ φαρμάκων μεστάς, προσποιουμένους ἱατρικὴν*. Η παραπομπή στον Αμμώνιο από την Fischer-Bovet 2009, 163–4 (σχόλ. στους στ. 6–7), όπου επιπλέον παραδείγματα και βιβλιογραφία. Επίσης, Bonati 2016, 2:312–5.

Παραγγελία ιατρικού εξοπλισμού μαρτυρείται σε μια σύντομη επιστολή γραμμένη στο όστρακο *O.Claud.* I 120 (100–120 μ.Χ., Κλαυδιανό Όρος). Ο αποστολέας, μάλλον γιατρός στο επάγγελμα,²⁹ παραγγέλλει στον παραλήπτη ένα *διαστολίδιον*, ιατρικό εργαλείο με το οποίο διαχωρίζονταν οι δύο πλευρές ενός τραύματος, ώστε ο ειδικός να εξετάσει ευκολότερα το εσωτερικό του (στ. 1–2: *πέμψεις <εἰς> τὸ τραῦμα / διαστολείδιν· leg. διαστολίδιον*).³⁰ Το παρόν όστρακο είναι το μοναδικό μέχρι στιγμής έγγραφο στο οποίο μνημονεύεται το εν λόγω ιατρικό εργαλείο.³¹

Ενδιαφέρουσα αποδεικνύεται και η επιστολή *O.Claud.* II 408 (2^{ου} αι. μ.Χ.), η οποία συνοδεύει την αποστολή τμημάτων ιατρικού εξοπλισμού από τον Ασκαλαφωνα προς τον Αλεξά μέσω του Ουεσπασιανού. Η απεσταλμένη ιατρική βοήθεια περιλαμβάνει ένα *ξυράφιον*,³² μαχαίρι καυτηριασμού, και ένα *σμιλίον*,³³ μικρό κοφτερό μαχαίρι, που χρησιμοποιείτο ως νυστέρι από τους *ιατρούς-χειρουργούς*³⁴ αλλά και ως μαχαίρι από διάφορους άλλους τεχνίτες, όπως τσαγκάρηδες.³⁵

Από το Κλαυδιανό Όρος προέρχεται και η επιστολή *O.Claud.* I 174 (2^{ου} αι. μ.Χ.),³⁶ σύμφωνα με την οποία οι Ισίδωρος και Πανίσκος αποστέλλουν *κολλύρια* στον πατέρα τους Ισίδωρο (στ. 7). Ο Ισίδωρος ωστόσο φαίνεται πως υποφέρει από πόνο στο χέρι, ο οποίος κατά την κατάκλιση γίνεται πιο οξύς (πρβλ. στ. 5: *ἐπεὶ πάσχω καθεύδων· leg. πάσχω καθεύδων*). Για τον λόγο αυτόν, ζητά από τους γιους του να στείλουν ένα μικρό *ύπαγκώνιον*, είδος μαξιλαριού για την ανάπαυση του αγκώνα (στ. 4–5: *πέμψατέ μοι τὸ ύπανκόνιον / τὸ μικρόν· leg. ύπαγκώνιον*).³⁷

Στην επιστολή που σώζεται στο όστρακο *O.Did.* 323 (125–140 μ.Χ., Δίδυμοι) μνημονεύεται το *άκόνιον*,³⁸ το οποίο στο Ιπποκρατικό Corpus λαμβάνει τη σημασία του φαρμακευτικού γουδιού,³⁹ ενώ σε άλλα ιατρικά λογοτεχνικά κείμενα δηλώνει: α) την πέτρα ακονίσματος, β) θεραπευτικό λίθο, τον οποίο οι *ιατροί* τοποθετούσαν σε ευαίσθητα σημεία του σώματος, όπως στους οφθαλμούς και στη στοματική κοιλότητα, ή γ) θεραπευτική αλοιφή που περιείχε

29 Cunigny 1992, 106 (εισαγ. σχόλ.).

30 Cunigny 1992, 107 (σχόλ. στον στ. 2)· Ghiretti 2010, 82–3.

31 Οι όροι *διαστολεύς* και *διαστολίον* μαρτυρούνται σε ιατρικά κείμενα. Βλ. Γαλ., *Ἐξήγ. Ἱππ. γλωσσ.* 19, 122 (Kühn). Παύλ. Αιγ. 6, 78. *LSJ*, s.v.v.· Durling 1993, 127, s.v. «διαστολεύς»· Bliquez 1983, 195, 199.

32 *LSJ*, s.v. Πρβλ. *SB XXII* 15453 (2^{ου} αι. μ.Χ., Μυός Όρμος), στ. 14: *πέμψον μοι τὸ ξυράφιν μὴ ἀμελῆς*. Büllow-Jacobsen κ.ά. 1994, 31–3· Rowlandson 1998, 68 (αριθμ. 45). Ο όρος δεν μαρτυρείται πολύ συχνά στα ιατρικά κείμενα. Γαλ., *Εισαγ. ἡ ἱατρ.* 19, 10 (Petit = 14, 786 Kühn): *εἰσὶ δὲ οἱ ξυραφίους πετυρωμένοις ὁμοῦ τέμνουσι καὶ διακαίουσιν*. Milne 1907, 117.

33 *LSJ*, s.v. «σμίλη», «σμιλίον»· Kühn και Fleischer 1989, 742, s.v. «σμίλη»· Durling 1993, 294, s.v. «σμίλη», «σμιλίον»· Αποστολίδης 1997, 682, s.v. «σμίλη».

34 Milne 1907, 27, 45–6· Bliquez 2015, 75–6, 79–84, με αναφορές σε ιατρικά κείμενα.

35 Βλ. Γαλ., *Περὶ ἱατρ. καὶ γυμναστ.* 5, 890 (Kühn): *καὶ σκυτοτόμῳ δὲ κατὰ ταῦτά τὴν μὲν σμίλην ἢ χαλκευτική*. Bliquez 2015, 77 και υποσ. 55.

36 Bonati 2016, 2:300–1.

37 Γαλ., *Εἰς Ἱππ. Ἀγμ. ὑπόμν.* 18B, 503 (Kühn): *τὸ γὰρ ἀργέστερον οἶον ἀπηνέστερον ἢ ἀηδέστερον δῆλον, διὰ τὸ μὴ δὲν εἶκιν, ὥσπερ καὶ τὰ ὑπαυχενία τε καὶ τὰ ὑπαγκώνια διακαλούμενα*. Θεοδ., *Ἰεζ.*, PG 81, 917: *τὰ τε γὰρ ὑπαυχενία καὶ τὰ ὑπαγκώνια ἀνάπαυλάν τινα καὶ θεραπείαν προσφέρει τοῖς μέλεσιν, οἷς ὑποτίθενται*. Ὑπαγκώνια μαρτυροῦνται σε δύο ακόμη παπυρικά έγγραφα (*SB XVI* 12725, 2^{ου} αι. π.Χ., στ. 3: *ὑπαγκώνια β* και *O.Did.* 401, 115–120 μ.Χ., Δίδυμοι, στ. 3–4: *βαστάζω αὐ[τὸ]ν μετὰ [τοῦ] / ὑπανκωνίου*), ωστόσο η ορθοπαιδική τους χρήση δεν πρέπει να θεωρηθεί εντελώς βέβαιη.

38 Πρόκειται για υποκοριστικό του προσηγορικού άκονη (πέτρα ακονίσματος· θεραπευτικός λίθος). *LSJ*, s.v.· Aufmasser 2000, 279, s.v. «άκονη», «άκόνιον». Πρβλ. *O.Claud.* I 137 (ca. 110 μ.Χ., Κλαυδιανό όρος), στ. 5–9: *θέλω σε γνῶναι ὅτι / ἤρκεν μου Δειωκλῆς τὸν / χαλκόν μου, στατήρες / δεκαεπτὰ, καὶ τὴν ἀκό/νην* (leg. γνῶναι, ὅτι, μοι, Διοκλῆς, στατήρας). Διοσκ. 5, 149, 1: *<άκονης Ναξίας> τὸ ἀπότριμμα τοῦ πρὸς αὐτὴν ἀκονηθέντος σιδήρου ἐπιχρισθὲν ἀλωπεκίας τριχοῖ καὶ μαστοὺς παρθένων κωλύει αὔξεσθαι*. Beck 2005, 69.

39 Ἱππ., *Όξ.* 64, 520 (Potter): *ἐπ' ἀκόνης τρίβων*. Γαλ., *Ἐξήγ. Ἱππ. γλωσσ.* 19, 72 (Kühn): *άκονην: οὕτως ὀνόμασεν τὴν θυῖαν*. Kühn και Fleischer 1989, 15, s.v.· Αποστολίδης 1997, 25, s.v.

ρινίσματα ακονόπετρας.⁴⁰ Ο ίδιος ο συντάκτης της επιστολής, Ιούλιος, ζητεί από τον παραλήπτη της Αντώνιο διευκρίνιση για το είδος του άκονιου που ο τελευταίος αναζητεί· στ. 2-7: *γράφισ μοι λέγων ὅτι / «πέμψον μοι άκόνιν». Εἰ μὲν / εἰς σιδήρια, γράψον μοι, εἰ δὲ / ἰατρικὴν ζητεῖς, οὐκ ἔνι / ὦδε. Κόμισαι ἐπὶ λόγῳ τοῦ/το τὸ άκόνιν* (leg. *γράφεις, άκόνιον, άκόνιον*). Αν και ο όρος *ἰατρικὴν* θα μπορούσε να αποτελεί εμπρόθετο προσδιορισμό του σκοπού –με παράλειψη της πρόθεσης *εἰς (άκόνιν εἰς ἰατρικὴν*· πρβλ. στ. 4: *εἰς σιδήρια*)– ή επιθετικό προσδιορισμό του εννοούμενου θηλυκού *άκονην* (γουδί ή ακονόπετρα), η επανάληψη του ουδέτερου ουσιαστικού με συνοδεία άρθρου στον στ. 7 (τὸ άκόνιν), μάλλον συνηγορεί υπέρ της πρώτης άποψης. Ο Ιούλιος βεβαίως είναι ξεκάθαρος, όταν υποστηρίζει ότι διαθέτει *άκόνιον* για σιδηρά εργαλεία και όχι για χρήση στην ιατρική, τα οποία ο Αντώνιος ίσως πρέπει να προμηθευτεί από εξειδικευμένους τεχνίτες.⁴¹

Ιατρικά εργαλεία φαίνεται πως συγκαταλέγονταν ακόμη και μεταξύ προικῶν αντικειμένων· στο εκτενές γαμήλιο συμβόλαιο στο verso του *P.Cair.Masp.* I 67006 (ca. 566–570, Αντινοόπολη) καταγράφονται δύο *θύια*,⁴² ρηγά γουδιά, που χρησιμοποιούνταν στη φαρμακοποιία ως επιφάνειες τριβής και ανάμιξης φαρμακευτικών ουσιών,⁴³ τα οποία προσφέρει ο πατέρας του *νυμφίου* Αφούτος, *ιατρός* Βίκτωρ. Ο ακριβής προσδιορισμός της ιατρικής χρήσης των καταγεγραμμένων *θυίων* (στ. 65: *θύια ἰατρικά δύο*) από τον γραφέα του παπύρου προφανώς οφείλεται στο ότι το θύιον χρησιμοποιείτο ευρέως και στη μαγειρική ως επιφάνεια κοπής και τριβής τροφών.⁴⁴

ΕΡΓΑΛΕΙΟΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ

Για την αποθήκευση, τη φύλαξη ή τη μεταφορά φαρμακευτικών ουσιών ή του ιατρικού τους εξοπλισμού οι γιατροί έκαναν χρήση φορητών εργαλειαθικών ή σταθερών αποθηκευτικών χώρων. Ο γραφέας της προαναφερθείσας διαθήκης *P.Cair.Masp.* I 67006 καταγράφει το *πύργιτρον* (στ. 65), όρο που σύμφωνα με το *LSJ*⁴⁵ προέρχεται ετυμολογικά από το ουσιαστικό *πυργίσκος*⁴⁶ και αναφέρεται σε κάποιου είδους ερμάριο για την αποθήκευση ιατροφαρμακευτικού εξοπλισμού. Ο γραφέας μάλιστα προβαίνει και στην περιγραφή της φροντισμένης εξωτερικής εμφάνισης του εν λόγω αντικειμένου, χαρακτηρίζοντάς το ως *ήξεστίσμενον* (leg. *έξεστίσμενον*),⁴⁷ δηλαδή στιλπνό και γυαλιστερό.

Σε μεταφορά φαρμακευτικού υλικού αναφέρεται η επιστολή *P.Oslo* II 54 (2^{ου}–3^{ου} αι. μ.Χ.), σύμφωνα με την οποία ο Ωρείων παραγγέλλει στον Απολλώνιο *φαρμακοθήκη*ν, περιέχουσα δύο είδη *φαρμάκων*, ένα πικρό και ένα γλυκύτερο (στ. 5–9: *πέμψον / μοι τήν φαρμακοθήκην / αίτήσας π[αρ]ά τοῦ ἱατροῦ / φάρμακον δακνηρόν / καί ἕτερον ἡδύτερον*). Ο όρος *φαρμακοθήκη*, που μάλλον αναφέρεται σε φορητό μικρόσχημο κιβώτιο με εσωτερικές θήκες φύλαξης και μεταφοράς

40 Ενδεικτικά Διοσκ. 5, 126, 2: *γίνεται δὲ καὶ κολλούρια καὶ άκόνια ἐξ αὐτοῦ* [sc. αἱματίτου] *πρὸς τὰ ἐν ὀφθαλμοῖς πάθη ἐπιτήδεια*. Milne 1907, 166–7· Aufmasser 2000, 279· Beck 2005, 392· Bliquez 2015, 268.

41 Hanson 2019, 126.

42 Πρόκειται για μεταγενέστερο τύπο του θηλ. *θυ(ε)ία*. *LSJ*⁹, s.v. «θυεία» *WB* 1: 680, s.v. Kühn και Fleischer 1989, 389, s.v. «θυίη»· Αποστολίδης 1997, 357, s.v. «θυεία».

43 Βλ. ενδεικτικά Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 13, 222: *τὰ φάρμακα ἅπαντα μίξας ἐν θυείᾳ πλατυτέρᾳ*. Πρβλ. Αριστοφ., *Βάτρ.* 123–24 (Wilson): *Ἄλλ' ἔστιν ἀτραπὸς εὐντομος τετριμμένη, / ἢ διὰ θυείας*. Dover 1993, 206· Stanford 1993, 152· Αποστολίδης 1996, 225, 422–3, 499· Bliquez 2015, 263–5.

44 Γαλ., *Περὶ κράσ. καὶ δυν. τῶν ἀπλ. φαρμ.* 12, 318: *τρίβομεν ἐν θυίᾳ τῶν μαγείρων*. Ορειβ., *Ἰατρ. συναγ.* 8, 47, 14 (Raeder): *λείου τοὺς φοίνικας μετὰ τοῦ μέλιτος καὶ κόμμεως ἐν θυίᾳ μαγειρικῇ*. Bliquez 1983, 199· 2015, 265.

45 *LSJ*⁹, s.v. «πυργίσκος»· *WB* 2: 436–7, s.v. «πύργιτρον».

46 Πρβλ. Σουίδ., s.v. Richter 1966, 80· Κουκουλές χ.χ., 6:10–1.

47 *LSJ*⁹, s.v. «ξεστίζω».

ουσιών, είναι σπάνιος στην αρχαία ελληνική⁴⁸ και μαρτυρείται *ἄπαξ* στα παπυρικά κείμενα στο συγκεκριμένο όστρακο. Η αποστολή φαρμακευτικών ουσιών φυλασσόμενων σε *φαρμακοθήκην* υποδηλώνει μάλλον τη χρήση των συγκεκριμένων φαρμάκων για μακρόχρονη θεραπεία.⁴⁹ Παρόμοιας κατασκευής και χρήσης πρέπει να ήταν το *γλωσσόκομον*, που καταγράφεται στον *P.Oxy.* LXXIV 4979 (2^{ου}–3^{ου} αι. μ.Χ., Οξύρυγχος), στ. 2. Ο όρος *γλωσσόκομον*, παραλλαγή του *γλωσσοκομῆον*, αναφερόταν σε ξύλινο κουτί αποθήκευσης διαφόρων αντικειμένων.⁵⁰

Διαφορετικής φύσεως και χρήσεως θήκη πρέπει να ήταν το *δελτάριον*,⁵¹ το οποίο παραγγέλλει από τους οικείους του ο *ιατρός* Ευδαίμων με την επιστολή *P.Oxy.* LIX 4001 (4^{ου} αι. μ.Χ.), στ. 30–1: *σπούδασον δὲ τὸ χα[λ]κοῦν δελτάριον μοι ἀποστείλαι*. Με βάση την ανάλυση του K.-D. Fischer,⁵² το *δελτάριον* στο οποίο αναφέρεται ο Ευδαίμονας μάλλον αποτελούσε ορθογώνιου σχήματος και χάλκινης σύστασης εργαλειοθήκη, την οποία ο *ιατρός* χρειαζόταν για να τοποθετήσει νεοκατασκευασθέντα ιατρικά εργαλεία (στ. 31–2: *ἵνα ἄλλα ἄρμενα*⁵³ *ποιήσω, μὴ τὰ αὐτά*).⁵⁴

ΔΟΧΕΙΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΣΚΕΥΗ

Τμήματα του ιατρικού εξοπλισμού θεωρούνταν και τα δοχεία και τα διάφορα σκεύη που χρησιμοποιούνταν ως υποδοχείς υγρών εκκρινόμενων από το πάσχον σώμα ή φαρμακευτικών ουσιών. Η πλειονότητα των ονομάτων των δοχείων αυτών δεν διαφέρει από την ονομασία παρόμοιων στο σχήμα και τη χρήση οικιακών σκευών, πράγμα που δυσχεραίνει την καταχώρισή τους ως ιατρικών εργαλείων. Ωστόσο, το κείμενο στο οποίο καταχωρίζονται ορισμένα από αυτά, η προαναφερθείσα επιστολή του *ιατροῦ* Ευδαίμονος *P.Oxy.* LIX 4001, δεν αφήνει αμφιβολία για το ότι τα καταγεγραμμένα σκεύη αποτελούσαν τμήματα ιατρικού εξοπλισμού.

Σύμφωνα λοιπόν με την επιστολή, ο Ευδαίμων ζητεί από την οικογένειά του να του αποστείλουν *πυριατήρα*⁵⁵ (στ. 32), δηλαδή δοχείο ζεστού νερού, που τοποθετούταν στο

48 CCAG 1, 104 (Olivieri): *στρουθία δῆτα πτερωτὰ καὶ χάρτην λιτόν διὰ τὸν Ἑρμῆν ἀφαιρετικὸν εἶναι καὶ σκεύη μαγειρικὰ διὰ τὸν Σκόρπιον καὶ φαρμακοθήκην πεπληρωμένην διὰ Ἀσκληπιὸν καὶ τὴν Ὑγίαν*. [Ησύχ.], *Ἑγκώμ. εἰς Ἀγ. Λουκᾶν* 5: *Θέλεις ἰδεῖν αὐτοῦ τὴν φαρμακοθήκην; Βλέπε τὴν χειρουργίαν τῶν ἰουδαϊκῶν γλωσσῶν*. Σωφρόν., *Θαυμ.*, PG 3, 3149: *ὥς οἶμαι γὰρ τὸ ἄρμᾶριον φαρμακοθήκη μειζόνων νοσημάτων ἐτύγχανεν*. Για επιπλέον παράλληλα χωρία βλ. Bonati 2016, 2:664 και υποσ. 12. Για τη χρήση άλλων συνώνυμων της φαρμακοθήκης ὀρων (π.χ. *πυξίς/πυξίδιον, νάρθηξ/ναρθήκιον*) βλ. Bliquez 2015, 273–8.

49 Βλ. σχετικά Hirt Raj 2006, 192.

50 Ο όρος *γλωσσοκομῆον* αρχικά δήλωνε το κουτί αποθήκευσης *γλωσσῶν*, εξαρτημάτων πνευστών μουσικών οργάνων, ενώ αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως δοχείο αποθήκευσης παντός είδους αντικειμένων. Βλ. σχετικά Φρύν., *Σοφ. προπ.* 58 (de Borries): *Ἐπὶ μόνου τοῦ τῶν αὐλητικῶν γλωττῶν ἀγγείου*. “Ὑστερον δὲ καὶ εἰς ἑτέραν χρῆσιν κατεσκευάζετο, βιβλίων ἢ ἱματίων ἢ ἀργύρου ἢ ὀτονουῖν ἄλλου. Καλοῦσι δ’ αὐτὸ οἱ ἀμαθεῖς γλωσσόκομον. Πρβλ. επίσης ενδεικτικά Αισχίν., *Κατὰ Κτησ.* 229 (Blass): *οὐ τὴν γλωτταν ὥσπερ τῶν αὐλῶν ἐάν τις ἀφέλῃ, τὸ λοιπὸν οὐδὲν ἐστίν. Γαλ., Περὶ συνθέσ. φαρμ κατὰ γέν.* 13, 626: *ὀνομάζω δὲ συγκομιστήν (sc. πευκίνην) μὲν ἥν ἐν τοῖς γλωσσοκομείοις τε καὶ κεραμείοις κομίζουσι*. ΚΔ., *Ἰωάν.* 12, 6: *εἶπεν δὲ τοῦτο οὐχ ὅτι περὶ τῶν πτωχῶν ἐμελεν αὐτῷ ἀλλ’ ὅτι κλέπτῃς ἦν καὶ τὸ γλωσσόκομον ἔχων τὰ βαλλόμενα ἐβάσταζεν*. *P.Mil.* I 76 (2^{ου}–3^{ου} αι. μ.Χ.), στ. 20–1: *ἔχεις δ[ε] τοὺς καλάμου[ς] / ἐν τῷ κλοσσωκόμῳ*. *BGU VI* 1300 (3^{ου}–2^{ου} αι. π.Χ., Αρσινόης νομός), στ. 9 (φυλάκιο κοσμημάτων). *P.Berl.Sarisch.* 21, στήλη II, στ. 35, 50 (ἐπιπλο). *P.Dryton* I 42 recto (26 Ιουλ. 134 π.Χ.), στ. 12–3: *γλωσσόκο(μον) μι(κρόν) ἐν ᾧ / βυ(βλία)*. Moulton και Milligan 1963, 128, s.v. «γλωσσόκομον». Youtie 1973, 442–4. Sarischouli 1995, 176 (σχόλ. στη στήλη II, στ. 35). Bliquez 1983, 198. Fausti 2019, 94.

51 Πρόκειται για υποκοριστικό του όρου *δέλτος* (= «πίνακας γραφής»· *LSJ*, s.v.· *WB* 1: 324, s.v.).

52 Fischer 1997, 109–13. Επίσης Ioannidou 1992, 161 (σχόλ. στους στ. 30–1)· Bliquez 2015, 277–8. Bonati 2016, 2:306–10.

53 *LSJ*, s.v. «ἄρμενον»· Kühn και Fleischer 1989, 89, s.v.· Ioannidou 1992, 161 (σχόλ. στον στ. 31).

54 Ghiretti 2010, 104–8. Andorlini 2012, 242–4. Bonati 2016, 2: 310–1. Fausti 2019, 92.

55 *LSJ*, s.v. «πυριατήρ»· Kühn και Fleischer 1989, 716, s.v. «πυριητήριον»· Αποστολίδης 1997, 651, s.v.

πάσχον μέρος του σώματος, με στόχο την πρόκληση θερμότητας στον μυϊκό ιστό και κατά συνέπεια ανακούφισης από το άλγος («θερμοφόρα»)⁵⁶. Παρ' όλο που ο Ευδαίμων δεν δίνει επιπλέον πληροφορίες για τον πυριατήρα που ζητεί –φαίνεται πως οι οικείοι του γνώριζαν για το συγκεκριμένο σκεύος, όπως άλλωστε μαρτυρεί και το οριστικό άρθρο που χρησιμοποιεί ο Ευδαίμων–, από άλλα ιατρικά κείμενα πληροφορούμαστε ότι στην αρχαιότητα κυκλοφορούσαν στην αγορά *πυριατήρες* ποικίλου σχήματος, όπως ο *φακωτός πυριατήρ*, δηλαδή ο στρογγυλόσχημος, εν είδει σπόρου *φακοῦ*, *πυριατήρ*.⁵⁷

Εκτός από τον *πυριατήρα* ο Ευδαίμων παραγγέλλει και δύο *σικύας*,⁵⁸ δοχεία που χρησιμοποιούνταν ως συλλέκτες αίματος ή άλλου σωματικού εκκρίματος. Την ονομασία τους έλαβαν εξαιτίας της ομοιότητας του σχήματός τους με αυτό της κολοκύθας.⁵⁹ Το κοίλο σχήμα της σικύας την καθιστούσε και θεραπευτικό σκεύος, που ύστερα από θέρμανση με φλόγα τοποθετούταν στο πάσχον τμήμα του σώματος («βεντούζα»)⁶⁰. Μεγαλύτερο σε μέγεθος και χωρητικότητα δοχείο πρέπει να ήταν η *ύδρια*, την αποστολή της οποίας υπενθυμίζει ο Ευδαίμων στον αδελφό του (στ. 23–4).⁶¹ Ενώ όμως σε προηγούμενη επιστολή του είχε ζητήσει *ύδριαν ὀξύγγιον*, αυτή τη φορά ζητεί μία *ύδριαν κολλυρίων* (στ. 29–30). Παρ' όλο που οι καταγεγραμμένες *ύδρια* χρησιμοποιούνταν ως μεταφορείς φαρμακευτικών ουσιών,⁶² η κύρια χρήση τους παρέμενε αυτή των οικιακών σκευών αποθήκευσης.⁶³

ΥΦΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΠΟΓΓΟΙ

Στην ευρύτερη κατηγορία του ιατρικού εξοπλισμού εντάσσονταν λινά υφάσματα, κομπρέσες και σπόγγοι, τα οποία οι *ιατροί* χρησιμοποιούσαν συχνά κατά την άσκηση του λειτουργήματός τους.

Μελετώντας τα αποσπασματικά παπυρικά κείμενα *P.Stras.* V 345 και *P.Stras.* VII 647, από τον 2^ο αι. μ.Χ., έχουμε την ευκαιρία να πληροφορηθούμε για την προμήθεια φαρμακευτικού και γενικότερα ιατρικού εξοπλισμού της υγειονομικής υπηρεσίας του ρωμαϊκού στρατού

«πυριατήριον».

56 Αέτ. 3, 178 (Olivieri): *πυριατήρα ἐπιθήσομεν μεστὸν ὕδατος θερμοῦ, ὡς μὴ ψυγῆναι τὸ κατάπλασμα*. Ioannidou 1992, 161 (σχόλ. στον στ. 32). Ghiretti 2010, 80–1.

57 *LSJ*⁹, s.v. «φακωτός». Ορειβ., *Ἱατρ. συναγ.* 115: *πρὸς δὲ τὰς τῶν κνησμῶν ἐπείξεις πυριατέον ὠμολίνοις ἢ φακωτοῖς πυριατήριοις ἐξ ὕδατος ζεστοῦ*. Αέτ. 61: *τοῦτο δὲ καὶ κύστιν ἡμιπλήρη ἐλαίου θερμοῦ ἐπιτίθεναι, τοῦτο δὲ καὶ τοῖς λεγομένοις φακωτοῖς πυριατήριοις χρῆσθαι*. Blondé και Villard 1992, 99–102 (ιδιαιτ. για τον *πυριατήρα*, σ. 100 και υποσ. 16).

58 *LSJ*⁹, s.v. Kühn και Fleischer 1989, 733, s.v. «σικύη»· Durling 1993, 289–90, s.v.· Αποστολίδης 1997, 672, s.v. «σικύα».

59 Ἡσύχ., s.v. «σικύα»· Πολυδ. 10, 149. Ἰππ., *Ἱητρ.* 7 (Littre). Γαλ., *Περὶ βδελλῶν* 11, 320–1 (Kühn). Ορειβ., *Ἱατρ. συναγ.* 7, 16. Milne 1907, 101–5· Ioannidou 1992, 161 (σχόλ. στον στ. 33). Bliquez 1983, 202· 2015, 26–7, 56–72.

60 Ενδεικτικά: Ἰππ., *Ἀρχ. Ἱητρ.* 22, 3 (Jouanna): *Τοῦτο δὲ αἱ σικύαι προσβαλλόμεναι ἐξ εὐρέος ἐς στενότερον συνηγμέναι πρὸς τοῦτο τετεχνέεται πρὸς τὸ ἔλκειν ἀπὸ τῆς σαρκὸς καὶ ἐπισπᾶσθαι, ἅλλα τε πολλὰ τοιοῦτότροπα*. Πρβλ. *P.Ant.* III 125, στ. 3. *P.Mil.Vogl.* I 15 (2^{ου} αι. μ.Χ., Οξύρυγχος), στ. 31. *GMP* II 3 (3^{ου} αι. μ.Χ.), απ. α, στ. 5: *σικύας προσφέρει|ν*. Furley 2009, 40 (σχόλ. στον στ. 5)· Κουκουλές, χ.χ. 6: 15–6· Marganne 1998, 108· Jackson 1988, 70–3· Schiefski 2005, 331–4.

61 *LSJ*⁹, s.v.· *WB* 2: 189, s.v. Για το *ὀξύγγιον* ως θεραπευτική ουσία βλ. ενδεικτικά Διοσκ. 1, 125, 3. Παύλ. Αιγ. 4, 1, 7. Beck 2005, 89.

62 Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 437: *ἐκθλίψας τὸ ὑγρὸν καὶ σακκίσας ἐπιμελῶς ἀπόθου εἰς ὕδριαν, ἐπὶ τῆς χρήσεως κείρων παντελῶς χρῶδ*. Bonati 2016, 2: 175· Fausti 2019, 92.

63 Βλ. σχετικά Ioannidou 1992, 161 (σχόλ. στον στ. 24). Bonati 2016, 2: 157–75. Πρβλ. Κ.Δ., *Ἰωάν.*, 4, 28: *Ἀφῆκεν οὖν τὴν ὕδριαν αὐτῆς ἢ γυνὴ καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὴν πόλιν (ἀπὸ τον διάλογο με τὴ Σαμαρείτιδα)*. Moulton και Milligan 1963, 648, s.v. «ὕδρια».

στην Αίγυπτο.⁶⁴ Στα αποσπάσματα αυτά, τα οποία μάλλον αποτελούν τμήματα του ίδιου στρατιωτικού λογαριασμού, καταγράφονται ποσά που δαπανήθηκαν ή θα δαπανηθούν για την αγορά φαρμάκων και ιατρικού εξοπλισμού, όπως *ἐπίδεσμοι*⁶⁵ και *ράκη*⁶⁶ (*P.Stras.* V 345, στ. 5: [τῶ] αὐτῶ ἐπιδέσμου καὶ ράκ(ους) (δραχμῇ) α (τριώβολον)· στ. 16:]υς ἐπιδέσμ(ου) (τετρώβολον). *P.Stras.* VII 647, στ. 3: τῶ αὐτῶ] ἐπιδέσμου (διώβολον) ιγ [· στ. 9: [...]νιανοῦ ράκο(ς) εἰς ἐπίδ[εσμ(ον)]· στ. 11: [± ; ράκο(ς) εἰ]ς ἐπίδεσμον . κ[.]·).

Ο όρος *ἐπίδεσμος* αναφέρεται σε τμήματα υφασμάτων, συχνά εμποτισμένων με ποικίλες φαρμακευτικές ουσίες, τα οποία χρησιμοποιούνταν όπως οι σύγχρονοι ιατρικοί επίδεσμοι και ως καταπλάσματα για την απορρόφηση και συστολή του αίματος ή για τη συγκράτηση των οστών σε περίπτωση κατάγματος.⁶⁷ Παρόμοια πρέπει να ήταν η χρήση του *ράκου*, ρεταλιού υφάσματος ποικίλης σύστασης, το οποίο χρησιμοποιούνταν αυτόνομα ως επίθεμα σε πληγές και τραύματα (*P.Stras.* V 345, στ. 5: *ἐπιδέσμου καὶ ράκ(ους)*· *P.Stras.* VII 647, στ. 6: [...νι]ανοῦ ράκου καὶ δεσ[μ(ούς)]), συχνά με τη μορφή καταπλάσματος (*P.Stras.* VII 647, στ. 2: *ράκος εἰς ἐμπλαστ[ὸ] ν*),⁶⁸ ή για την κατασκευή ἐπιδέσμων (*P.Stras.* VII 647, στ. 9: *ράκο(ς) εἰς ἐπίδ[εσμ(ον)]*· στ. 11: *ράκο(ς) εἰ]ς ἐπίδεσμον*). Παρ' όλο που οι πάπυροι δεν αναφέρονται στη σύσταση ή το μέγεθος των *ἐπιδέσμων* και των *ράκων*, το υλικό κατασκευής, καθώς και το μήκος και το πλάτος των υφασμάτων κομματιών υπαγορεύονταν από την περίσταση.⁶⁹ Το μέγεθος ή και η ποιότητα των υφασμάτων πρέπει να καθόριζαν και την τιμή τους, η οποία κάποτε ήταν υψηλότερη από μια κοτύλην ελαίου αξίας ενός *όβολοῦ* (*P.Stras.* V 345, στ. 14) αλλά χαμηλότερη από μισό λίτρο λαδιού αρωματισμένου με ρόδα, αξίας δύο δραχμῶν και τεσσάρων *όβολων* (στ. 4), ή μιας κοτύλης οίνου, που κόστιζε τέσσερεις *όβολούς* (στ. 15).

Στον *P.Stras.* VII 647 καταγράφονται επίσης σπληνία⁷⁰ κατασκευασμένα από εναπομείναντα *ράκη* και προορισμένα για διανομή στο στρατιωτικό προσωπικό (στ. 10: [σπ]λήνια πᾶσι ράκου). Πρόκειται για κομμάτια μαλακού λινού υφάσματος, συχνά εμποτισμένα με φαρμακευτικά υγρά ή αλοιφές, τα οποία τοποθετούνταν ως καταπλάσματα σε ασθενή τμήματα του σώματος («γάζες», «κομπρέσες».)⁷¹ Η χρήση *σπληνίων* στη θεραπευτική ιατρική επιβεβαιώνεται και

64 Schwarz 1976–9, 69.

65 *LSJ*⁹, s.v. «ἐπίδεσμος»· Kühn και Fleischer 1989, 304, s.v.· Durling 1993, 161, s.v.· Αποστολίδης 1997, 287, s.v.

66 *LSJ*⁹, s.v.· *WB* 2: 440, s.v.· Kühn και Fleischer 1989, 718, s.v.· Αποστολίδης 1997, 655, s.v.· Mascellari 2015, 151–9.

67 Ενδεικτικά: Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ γέν.* 13, 598: κατὰ τοῦ τετρωμένου μέρους ἐπιτίθει τῶν ἐμπλαστρωδῶν τι φαρμάκων, ἔξωθεν αὐτοῦ πάλιν ἐπιβάλλω πολυπύχους ὀθόνας πλέονας ἐλαίῳ διαβρόχους, αἷς αἷθις ἔξωθεν ἐπίδεσμον ἐξ ὀθόνης ἐπιβάλλω. Γαλ., *Εἰς Ἱππ. Ἀγμ. ὑπόμν.* 18B, 370: ἐπεὶ δ' ἂν αὐτὴν πρώτην ἐπίδεσιν ἐπίδεσμος ἦτοι γε τῇ τοῦ κατάγματος ἢ ἐξωτέρῳ ποιήσεται.

68 *P.Ross.Georg.* I 19 (2^{ου} αἰ. μ.Χ.), στήλη I, στ. 34. Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 794 (Kühn): κατὰπλασσε ἢ ἀλόην καὶ ὄπιον, σὺν ὕδατι εἰς ράκος ἀναλαβὼν κατὰπλασσε, φυλάσσου δὲ μὴ παρενστάζης εἰς τὸν ὀφθαλμόν. Σωρ., *Γυναικ.* 2, 14, 1: εἴτα ἐπιστρώννυσσι ράκος καὶ τὸ βρέφος κατακλίνων ἐπ' αὐτοῦ κατελιγμένον ἄχρι τῆς ὀσφύος ράκεσι καὶ ταινίαις. Παύλ. *Αἰγ.* 3, 22: ἐπ' αὐτοῦ δὲ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἔριον ἢ ράκος λεπτὸν τῶ λευκῷ τοῦ ὤου δεύσας ἐπιτίθει. *Gazza* 1955, 93.

69 Πρβλ. [Γαλ.], *Περὶ ἐπιδ.* 18A, 773 (Kühn): διαφέρουσιν ἀλλήλων οἱ ἐπίδεσμοι, ὕλη, σχέσει, μήκει, πλάτει κατασκευῇ· ὕλη μὲν ἐπεὶ οἱ μὲν αὐτῶν εἰσιν ἑρεοῖ, οἱ δὲ λινοῖ, οἱ δὲ δερμάτινοι, τῆς χρήσεως αὐτῶν οὐ μίᾱς οὐδὲ τῆς ὁμοίας οὐσης, ἀλλὰ διαφόρου. Παύλ. *Αἰγ.* 6, 99: ἀφλεγμάντου μὲν ὀντος καὶ προσφάτου τοῦ κατάγματος λινοῖς χρηστέον ἐπίδεσμοις εὐμήκεσι μὲν, πλάτος δὲ μὴ πλέον τριῶν ἢ τεσσάρων ἔχουσιν δακτύλων, ὕδατι διαβρόχοις ἢ ὀξυκράτῳ, φλεγμαίνοντος δὲ ἐρίοις λεπτοῖς καὶ μαλακοῖς ἐλαιοβραχέσι. Για τα λινά και μάλλινα υφάσματα που χρησιμοποιούνταν στην ιατρική βλ. Bliquez 2015, 312–8 (λίνον), 326–8 (ὀθόνη), 343–7 (ἔριον).

70 *LSJ*⁹, s.v. «σπληνίον»· Φώτ., *Λέξ.*, s.v. Για τον τονισμό (σπληνίον/σπληνιον) βλ. Ηρωδ. 3.1, 360. Θεόγνωστ., *Καν.* 745. Kühn και Fleischer 1989, 745, s.v.· Αποστολίδης 1997, 686, s.v.

71 Πρβλ. *Ιππ.*, *Ἀγμ.* 27 (Littre): Ἐπὶ δὲ αὐτὸ τὸ ἔλκος ἱκανὸν σπληνίον τῇ λευκῇ κηρωτῇ κεχρισμένον. Βλ. επίσης *P.Gen.* 111 (1^{ου}–3^{ου} αἰ. μ.Χ.), στ. 18–21: πόσα[ι] διαφοραὶ σπληνίων(υ); / [τ]ὰ τῶν σπληνίων διαφέ[ρ]ουσι β' ἢ πα' ρά' τὴν ὕλην, / [ἢ καὶ] [π]αρά τὸ σχῆμα, για τα διάφορα εἶδη σπληνίων στην αρχαιότητα, *GMP* I 12 (1^{ου} αἰ. μ.Χ.), για σπληνία εμποτισμένα με λιθάργυρον, και το παπυρικό απόσπασμα της πραγματείας του Γαληνού *Περὶ συνθέσεως*

από την επιστολή *O.Claud.* II 221 (ca. 145 μ.Χ., Κλαυδιανό όρος), με την οποία ο Βήκις ζητεί από τον Πετσαροήρι να του αποστείλει *σπληνάριον*,⁷² το οποίο πρόκειται να τοποθετήσει στο κεφάλι του (στ. 2–3: *πέμψον μοι σπληνάριν / ἵς] τὴν κεφαλὴν μου*).⁷³ Παρόμοια πρέπει να ήταν η χρήση του πιλίου, που καταγράφεται στον *P.Oxy.* LXXIV 4979, στ. 1. Το *πιλίον*⁷⁴ («μικρό καπέλο») αποτελούσε συνηθισμένο ένδυμα για την προστασία του κεφαλιού,⁷⁵ χρήση από την οποία μάλλον προήλθε και η χρησιμότητά του στην ιατρική, με τη μορφή λινού υφάσματος τοποθετημένου ως επιδέσμου στο κεφάλι.⁷⁶

Ευρεία ήταν και η χρήση των *σπόγγων*⁷⁷ στην ιατρική της αρχαιότητας, κυρίως λόγω της απαλής υφής και της απορροφητικότητάς τους.⁷⁸ Οι πάπυροι παρέχουν πληροφορίες σχετικά με το εισαγωγικό εμπόριο, τα είδη, τις τιμές αλλά και τη χρήση των σφουγγαριών στην ιατρική.⁷⁹

Στον εκτενή λογαριασμό *P.Ryl.* IV 629 (317–323 μ.Χ., Ερμούπολη), από το αρχείο του Θεοφάνους, μνημονεύεται αγορά *σπόγγου* από *ιατρόν* (στήλη I, στ. 2–3: *τιμ(ῆς) σπόγγου ἄλλου δι(ὰ) τοῦ ἱατροῦ (δραχμαί) Αω*)⁸⁰, ενώ η καταγραφή (στήλη I, στ. 5) *γυρίου*,⁸¹ δηλαδή χυλού από καλής ποιότητας άλευρο, αμέσως μετά την καταχώριση του *σπόγγου*, αποτελεί ένδειξη ότι κάποιος από το προσωπικό του Θεοφάνους έπασχε από γαστρικό νόσημα, στην ανακούφιση του οποίου συνέβαλε τόσο η χρήση *σπόγγου* όσο και η χρήση χυλού *γύρεως*.⁸²

Ο γραφέας της σύντομης παπυρικής επιστολής *P.Köln.* XIII 536 (2^{ου}–3^{ου} αι. μ.Χ.), προφανώς επαγγελματίας *ιατρός*, παραγγέλλει στον παραλήπτη να προμηθευτεί από έναν *ἀρχέμπορον* *σπόγγους δύο / δραυματικούς καὶ σπόγγους νεότερους λευκοὺς / ὁφ<θ>αλμικοὺς δέκα* (στ. 4–7: *leg. σπόγγους, σπόγγους, τραυματικούς, νεωτέρους*). Το λακωνικό αυτό κείμενο αποκαλύπτει εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη σύσταση και την εξειδικευμένη χρήση των

φαρμάκων κατὰ γέννη, *P.Ant.* III 136 (6^{ου} αι., Αντινοόπολη), απ. 10, στ. 12–3: *οὕτως ἐπιβάλλει[ν] εὐμε[γέθη] τὰ σπλην[η]/[νία]*. Goltz 1974, 209–10· Marganne 1998, 92–3· Andorlini 2001, 135–6 (σχόλ. στον στ. 2) και 137 (σχόλ. στον στ. 5). Για περισσότερα παραδείγματα βλ. Bliquez 1983, 202· 2015, 336–9.

72 *LSJ*, s.v.

73 Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 796: *σπληνίον ἐπιτίθει τῷ μετώπῳ*. Ορειβ., *Ἰατρ. συναγ.* 46, 19, 8: *μετὰ δὲ ταύτην ὅλη τῇ κεφαλῇ ἐπιτίθεναι σπληνίον κεκηρωμένον*. Διοσκ. 2, 63, 1: *ἀράχνη τὸ ζῶον, ὃ ὀλκὸν ἢ λύκον ἔνιοι καλοῦσι, συμμαλαχθεῖσα σπληναρίῳ καὶ ἐμπλασθεῖσα εἰς ὀθόνιον προστεθεῖσά <τε> τῷ μετώπῳ ἢ τοῖς κροτάφοις τριταίᾳς περιόδους ὑγιάζει*. Beck 2005, 109.

74 *LSJ*, s.v. «πῖλος», «πιλίον», «πιλάριον», «πιλίδιον»· *WB* 2: 305, s.v. «πιλίον».

75 Για τη χρησιμότητα του πῖλου στην προστασία της κεφαλής βλ. π.χ. Γαλ., *Περὶ χρείας μορ.* 11, 12, 896 (Helmreich = 3, 896 Kühn): *ἀλλ' ἀνθρώποις γε τὸ μὲν τηλικούτον μέγεθος δύσχρηστον ἐν τῷ σκέπειν τὴν κεφαλὴν ἢ πῖλος ἢ κράνεσιν ἢ τισιν ἑτέροις τοιούτοις, ἅπερ οὐκ ὀλιγάκις ἐμελλον ποιήσιν*. Για την παρουσία του ὅρου *πιλίον* στους παπύρους βλ. *P.Cair.Zen.* IV 59659 (3^{ου} αι. π.Χ., Φιλαδέλφεια), στ. 23. *P.Tebt.* I 230 (2^{ου} αι. π.Χ., Κερκεόσις), στ. 4. *P.Oxy.* XXXI 2598 (3^{ου}–4^{ου} αι. μ.Χ., Οξύρυγχος), (α) στ. 8· (β), στ. 5. *P.Ryl.* IV 627 (4^{ου} αι. μ.Χ., Ερμούπολη), verso, στήλη I, στ. 212· Matthews 2006, 55, 182.

76 Σωρ., *Ἐπιδ.* 2. Πρβλ. Αέτ. 6, 1: *ὠοβραχὲς δὲ ἔριον ἐπιτίθεσθαι καὶ πιλαρίῳ σκεπάσθαι τὸ κεφάλαιον*. Πλάτ., *Πολ.* 406d: *πιλιδία τε περὶ τὴν κεφαλὴν περιτιθείς*. Adam 1963, 177· Bliquez 1983, 201· Fausti 2019, 94. Για μια εικόνα του τρόπου με τον οποίο τοποθετεῖτο το *πιλίον* στο κεφάλι του ασθενούς βλ. Ilberg 1927, tab. I 2. Για άλλους τρόπους επίδεσης της κεφαλής βλ. Omont 1908, 25–44.

77 *LSJ*, s.v. «σπόγγος»· *WB* 2: 476, s.v. «σπόγγος»· 559, s.v. «σπόγγος»· Kühn και Fleischer 1989, 745, s.vv. «σπογγίη», «σπογγίον», «σπόγγος»· Αποστολίδης 1997, 686–7, s.vv.

78 Για τη φύση, τον τρόπο αλιείας και τη χρήση των θαλάσσιων σπόγγων στην αρχαιότητα βλ. Voultsiadou 2007, 1757–63· Βουλτσιαδου 2011, 25–32.

79 Βλ. σχετικά Marganne 1998, 30–1, 80· Χουλιάρά-Ράιου 2011, 2,1: 229–34, s.v. «Σπόγγος ἢ σφόγγος»· Milne 1907, 161· Voultsiadou 2007, 1761–62· Βουλτσιαδου 2011, 30–1· Bliquez 1983, 202· 2015, 339–43.

80 Χουλιάρά-Ράιου 2011, 2,1: 233.

81 *LSJ*, s.v. «γύρις»· *WB* 2: 315, s.v.· Battaglia 1989, 61.

82 Για την υπόθεση αυτή βλ. Matthews 2006, 169, 192. Βλ. επίσης Gazza 1956, 77. Γαλ., *Περὶ κράσ. καὶ δυν. τῶν ἀπλ. φαρμ.* 12, 33: *Κόλλα, ἣν εἰς τὰ βιβλία σκευάζουσιν ἐκ σεμιδάμεως τε καὶ γύρεως, ἐμπλαστικῆς τε καὶ πεπτικῆς ἐστὶ δυνάμεως οἷς ἂν καταπλασθῇ μέρεσιν*.

καταγεγραμμένων σπόγγων· ο συντάκτης προβαίνει σε διάκρισή τους, σε τραυματικούς και όφθαλμικούς,⁸³ με κριτήριο την πάθηση και το τμήμα του σώματος για τη φροντίδα του οποίου πρόκειται να χρησιμοποιηθούν, ενώ για την περιποίηση των ματιών επιλέγονται σπόγγοι φρέσκοι και καθαροί (νεώτεροι λευκοί).⁸⁴ Δεν θα ήταν υπερβολή αν ερμήνευε κανείς την ακρίβεια στην περιγραφή της υφής των σπόγγων ως απόδειξη πως τόσο ο αποστολέας και ο παραλήπτης όσο και ο προμηθευτής γνώριζαν τις ιδιότητες και τον τρόπο χρήσης των θεραπευτικών σφουγγαριών.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

Η πλειονότητα των παπυρικών εγγράφων, στα οποία καταγράφονται τμήματα ιατρικού εξοπλισμού, χρονολογείται από τη ρωμαϊκή περίοδο και συγκεκριμένα τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. Μολονότι η τυχαία κάποτε ανεύρεση παπύρων ίσως δυσχεραίνει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την αριθμητική υπεροχή των παπυρικών κειμένων που χρονολογούνται από τον 2^ο-3^ο μεταχριστιανικό αιώνα, η υπεροχή αυτή προφανώς σχετίζεται με τη συνολική κατανομή των παπυρικών ευρημάτων που προέρχονται από την Αίγυπτο τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο,⁸⁵ κατανομή ίσως όχι εντελώς άσχετη με την ιστορική πραγματικότητα της εποχής. Η οικονομική, πνευματική και γενικότερα πολιτισμική ανάπτυξη που βίωσε ο ρωμαϊκός κόσμος κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του κράτους από αυτοκράτορες της δυναστείας των Φλαβίων και των Αντωνίνων⁸⁶ θα μπορούσε να αποτελέσει παράγοντα προώθησης του γραπτού λόγου ως κύριου μέσου επικοινωνίας, προώθηση που εκφράζεται μέσω της ευρύτατης χρήσης παπυρικών κειμένων, λογοτεχνικών και μη, για την κάλυψη επικοινωνιακών και άλλων αναγκών.

Στο πλαίσιο της πολιτισμικής και πνευματικής αυτής ανάπτυξης εντάσσεται η πρόοδος της ιατρικής επιστήμης, η άνθιση του επαγγέλματος του γιατρού και, κατά συνέπεια, η ύπαρξη σεβαστού αριθμού παπυρικών εγγράφων που κάνουν λόγο για τη χρήση ιατρικού εξοπλισμού από γιατρούς στη χώρα του Νείλου. Για παράδειγμα, ο μεγάλος λοιμός της περιόδου 165-180 μ.Χ.⁸⁷ ίσως αποτελεί παράγοντα προώθησης του ιατρικού λειτουργήματος και ενίσχυσης της εμπιστοσύνης των υπηκόων της αυτοκρατορίας στους επαγγελματίες γιατρούς. Ας μην λησμονούμε, βεβαίως, και τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις του Αντωνίνου Ευσεβούς για την οικονομική εξυγίανση του κράτους, οι οποίες δεν άφησαν ανεπηρέαστο και το ιατρικό επάγγελμα· επί τη βάση των μεταρρυθμίσεων αυτών οι γιατροί της αυτοκρατορίας ανήκαν

83 Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 798: *Πρὸς δὲ τὰ γινόμενα περὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς οἰδήματα διὰ τὰς πληγὰς λίαν ἄρμόττει πυρία μαλακῶ σπόγγῳ συνεχῶς γινομένη.* Παύλ. Αιγ. 7, 17: *χρὴ δὲ τὰς μὲν ἐναίμους νεαρῶν ὄντων τῶν τραυμάτων τε καὶ καταγμάτων ἐπιβάλλειν καὶ προσβοηθεῖν αὐταῖς ἄνωθεν τῶν σπληνίων σπόγγους ὀξύκράτῳ διαβρόχους.* Αλ., *Θεραπ.* 2, 69: *μελικράτῳ ἀπόπλυνε μετὰ σπόγγου ὀφθαλμικοῦ καὶ ἐπιτίθει τὸν εἰρημένον ὑμένα τοῦ καλάμου καθ' ἑαυτὸν καὶ θαυμάσεις.*

84 Για τη διαφορά στην υφή και την ποιότητα των σπόγγων βλ. SB III 6779 (= P.Cair.Zen. I 59012· Μάιος-Ιούν. 259 π.Χ., Φιλαδέλφεια), στήλη III, στ. 56-7: *[σ]πόγγων τραχέων φορμὸς α (δραχμαὶ) ἢ / [μα]λακῶν (δραχμαὶ) ιβ.* PSI V 535 (μέσα 3^{ου} αι. π.Χ., Φιλαδέλφεια), στ. 20-1: *σπόγγοι τραχεῖς 5 / ἄλλοι μαλακώτεροι κα.* BKT III 19-21 (1^{ου} αι. μ.Χ.), στ. 13: *μαλακῶν σπόγγων ἀτμί[δι].* Πρβλ. Γαλ., *Θεραπ. μέθ.* 10, 335: *ἐπέθηκά τε τὸ φάρμακον αὐτίκα καὶ σπόγγον μαλακώτατον ἔξωθεν ἐπέδησα.* Παύλ. Αιγ. 4, 23: *πυρία δὲ μαλακοῖς σπόγγοις συνεχῶς εἰς θερμὸν ὕδωρ ἀποβάπτων, εἴθ' οὕτως ἐπιτίθει τὰ φάρμακα.* Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ γέν.* 13, 521: *συνεργεῖ δ' αὐτῇ καὶ σπόγγος καινὸς μὴ σκληρὸς, οἶνω παλαιῷ βεβρεγμένος.* Αἰτ. 2, 224: *τὴν δὲ χεῖρα τὴν πεπονθυῖαν διέβρεχον ἄλμη διὰ σπόγγου λευκοῦ γεγεννημένη ἀπὸ ἁλῶν ἁμμωνιακῶν.* Łajtar 2013, 174-7 (εἰσαγ. σχόλ.)· Reekmans 1996, 144, 174· Χουλιάρ-Ράιου 2011, 2,1: 231-2· Bliquez 2015, 342 και υποσ. 214, 217.

85 Βλ. σχετικά Habermann 1998, 147, 155, 157.

86 Graf 2003, 278-9.

87 Casanova 1984a, 949-56· 1984b, 163-201· Cascio 2012

στις επαγγελματικές εκείνες ομάδες, οι εκπρόσωποι των οποίων απολάμβαναν απαλλαγή από τις δημόσιες λειτουργίες.⁸⁸ Τέλος, η άνθιση της ιατρικής επιστήμης κατά τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. στην Αίγυπτο επιβεβαιώνεται και από τον αρκετά μεγάλο αριθμό ιατρικών παπυρικών λογοτεχνικών κειμένων και παπυρικών εγγράφων σχετικών με την άσκηση του ιατρικού λειτουργήματος.⁸⁹

Αν εξαιρέσει κανείς τα γεωγραφικώς απροσδιόριστα κείμενα (*GMP* II 10, *P.Stras.* V 345, *P.Stras.* VII 647, *P.Köln.* XIII 536), σεβαστός αριθμός εγγράφων προέρχεται από την Οξύρυγχο, την πρωτεύουσα ενός από τους πολυπληθέστερους νομούς της αιγυπτιακής ενδοχώρας. Η προέλευση αυτή προφανώς σχετίζεται με τη συνολική γεωγραφική κατανομή των παπυρολογικών ευρημάτων στην Αίγυπτο, μεγάλος αριθμός των οποίων εντοπίζεται στην Οξύρυγχο τον 2^ο-3^ο αι. μ.Χ.⁹⁰ Ωστόσο, δεν θα ήταν εντελώς άτοπος ο συσχετισμός της κατανομής των παπυρικών μαρτυριών που αναφέρονται στη διακίνηση και χρήση ιατρικού εξοπλισμού στην Οξύρυγχο τόσο με τις αυξημένες ανάγκες για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη του πληθυσμού, όσο και με τη γενικότερη άνθιση του ιατρικού επαγγέλματος στη συγκεκριμένη πόλη. Η πρόοδος της ιατρικής επιστήμης και της άσκησής της στην Οξύρυγχο μαρτυρείται από παπυρικά έγγραφα και των τριών περιόδων της μεταφαραωνικής ιστορίας της Αιγύπτου που αναφέρονται στην ύπαρξη *ιατρείων*, *νοσοκομείων* και *ξενοδοχείων*,⁹¹ από τη δραστηριοποίηση ιατρικών λειτουργιών, και την προέλευση αποσπασμάτων ιατρικών πραγματειών και ιατρικών συνταγών γραμμένων σε πάπυρο, που ανακαλύφθηκαν εκεί.⁹²

Σπουδαιότερες είναι οι παπυρολογικές μαρτυρίες που προέρχονται από περιοχές της χώρας του Νείλου που δεν ακολουθούν τη συνολική γεωγραφική κατανομή των ευρημάτων, όπως το Κλαυδιανό Όρος και η Αντινοόπολη.

Σημαντικός αριθμός οστράκων προέρχεται από τη βραχώδη και άνυδρη περιοχή του Κλαυδιανού Όρους της ανατολικής Αιγύπτου, ο πληθυσμός της οποίας αποτελούνταν κυρίως από δυνάμεις του ρωμαϊκού στρατού, εργάτες ορυχείων και κρατικούς διοικητικούς υπαλλήλους. Δεδομένων τόσο των δυσχερών περιβαλλοντικών συνθηκών που επικρατούσαν στην περιοχή και των κακουχιών που υφίσταντο οι διαμένοντες σε αυτήν, όσο και της αδυναμίας συχνής επαφής των κατοίκων με τις πολυπληθέστερες πόλεις της αιγυπτιακής χώρας, η δραστηριοποίηση ιατρικών λειτουργιών, τουλάχιστον στο πλαίσιο του ρωμαϊκού στρατού, ήταν δικαιολογημένη (πρβλ. την περίπτωση των στρατιωτικών λογαριασμών *P.Stras.* V 345 και *P.Stras.* VII 647, που μαρτυρούν διανομή φαρμακευτικού υλικού σε δυνάμεις του ρωμαϊκού στρατού στην Αίγυπτο).⁹³ Παράλληλα, ακριβώς οι περιορισμένες επαφές με την ενδοχώρα, και κατά συνέπεια με επαγγελματίες *ιατρούς*, ίσως οδήγησε αρκετούς κατοίκους του Κλαυδιανού Όρους στην παραγγελία ιατρικών υλών και εξοπλισμού από συγγενείς και οικείους τους, με σκοπό την αυτοεξυπηρέτηση των προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζαν.⁹⁴

Η επαγγελματική δραστηριοποίηση του *ιατροῦ* Βίκτωρος, σύμφωνα με το γαμήλιο συμβόλαιο *P.Cair.Masp.* I 67006, από την Αντινοόπολη, θα μπορούσε να ενταχθεί στη γενικότερη άνθιση του ιατρικού επαγγέλματος στη συγκεκριμένη πόλη κατά τον 6^ο αι. Πράγματι, τόσο οι

88 Βλ. σχετικά Ρουμπέκας 2017, 100-1, με βιβλιογραφία.

89 Για τα ιατρικά λογοτεχνικά κείμενα βλ. Marganne 1981· 1996, 2709-40, ενώ για την κατοχή ιατρικών βιβλίων από επαγγελματίες γιατρούς υπό το φως των παπυρικών εγγράφων βλ. Ρουμπέκας 2017, 14-7. Για τις μη λογοτεχνικές μαρτυρίες σχετικά με την ιατρική στη ρωμαϊκή Αίγυπτο βλ. Andorlini 1993, 458-562.

90 Βλ. Habermann 1998, 148, 153, 158.

91 Βλ. Ρουμπέκας 2017, 291-2.

92 Draycott 2012, 30, 55-6.

93 Draycott 2012, 25-6.

94 Draycott 2012, 56-7.

πάπυροι που περιέχουν ιατρικά λογοτεχνικά και ημιλογοτεχνικά κείμενα (*P.Ant.* II 66, *P.Ant.* III 123–38, 140, 183–6, *P.Johnson* + *P.Ant.* III 214) όσο και τα παπυρικά έγγραφα που κάνουν λόγο για τη δραστηριότητα *ιατρῶν* (*P.Cair.Masp.* II 67151) και τη λειτουργία ευαγών ιδρυμάτων νοσηλείας και φιλοξενίας ασθενών και αναξιοπαθούντων (*P.Ant.* III 140, *P.Sorb.* II 69, στήλη LXIV, απ. Ε, στ. 8 και στήλη LXV, απ. Α, στ. 8) μαρτυρούν άνθιση του ιατρικού λειτουργήματος στη βυζαντινή Αντινοόπολη.⁹⁵

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι κειμενικές πηγές δεν προσφέρουν στοιχεία σχετικά με τη δραστηριοποίηση επαγγελματικής ομάδας ειδικευμένων τεχνιτών-κατασκευαστών ιατρικών εργαλείων στην αρχαιότητα και η εξακρίβωση της περιοχής κατασκευής των ανακαλυφθέντων από την αρχαιολογική σκαπάνη εργαλείων δεν καθίσταται δυνατή.⁹⁶ Παρά ταύτα, αναφορές ιατρικών λογοτεχνικών κειμένων σε κατασκευή τμημάτων ιατρικού εξοπλισμού⁹⁷ και περιπτώσεις ανακάλυψης συσσωρευμένων μεταλλικών ιατρικών εργαλείων σε οικήματα ιδιωτών σε περιοχές της μεσογειακής λεκάνης – που ερμηνεύθηκε ως απόδειξη κατασκευής ή επισκευής τους από ειδικευμένο μεταλλουργό–⁹⁸ επιτρέπουν να υποστηρίξουμε την ύπαρξη οργανωμένου συστήματος κατασκευής, επισκευής και διακίνησης ιατρικών και χειρουργικών εργαλείων στην αρχαιότητα.

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την κατασκευή, προμήθεια και χρήση ιατρικού εξοπλισμού στην αρχαιότητα συνάγονται από τα παπυρικά έγγραφα της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου. Η πλειονότητα των κειμένων χρονολογείται από τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. και εντοπίζεται σε μεγάλες πόλεις της χώρας, όπου η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος και η φροντίδα ασθενών και αναξιοπαθούντων ήταν περισσότερο επιτακτική. Με βάση λοιπόν τα στοιχεία των σωζόμενων παπυρικών εγγράφων, οι *ιατροί* φαίνεται πως απευθύνονταν σε ειδικευμένους τεχνίτες ή προμηθευτές για την απόκτηση ιατρικών εργαλείων και λοιπού εξοπλισμού. Σύμφωνα με το όστρακο *O.Did.* 323 (125–140 μ.Χ.), ο Ιούλιος πληροφορεί τον Αντώνιο ότι εκείνος διαθέτει *ἀκόνιον* για σιδερένια εργαλεία και όχι ιατρικό (στ. 3–6: *Εἰ μὲν / εἰς σιδήρια, γράψον μοι, εἰ δὲ / ἱατρικὴν ζητεῖς, οὐκ ἔνι / ὦδε*). Παρόμοια, από έμπορο εξειδικευμένο στη διακίνηση ιατρικού υλικού πρέπει να προμηθεύτηκε τους ιατρικούς σπόγγους ο γραφέας της επιστολής *P.Köln.* XIII 536 (2^{ου}–3^{ου} αι. μ.Χ.): ο εν λόγω *ἀρχέμπορος* επρόκειτο να τροφοδοτήσει τον συντάκτη του γράμματος αυτού και προφανώς επαγγελματία *ἱατρόν* με *σφόγγους δύο / δραυματικούς καὶ σφόγγους νεοτέρους λευκοὺς / ὀφ<θ>αλμικοὺς δέκα* (στ. 4–7). Η διάκριση των σπόγγων με κριτήριο την πάθηση και το τμήμα του σώματος για τη φροντίδα του οποίου πρόκειται να χρησιμοποιηθούν (*τραυματικοί* και *ὀφθαλμικοί*), αλλά και η ακρίβεια στην περιγραφή της υφής των σπόγγων αποδεικνύουν πως ο γραφέας απευθύνθηκε σε προμηθευτή που γνώριζε καλά την ποιότητα και τις ιδιότητες των συγκεκριμένων εμπορευμάτων.

Πιο περίπλοκη είναι η περίπτωση του *ιατροῦ* Ευδαίμονα, γραφέα της επιστολής *P.Oxy.* LI 4001. Στο τελευταίο τμήμα της επιστολής του, ο Ευδαίμων ζητεί τον χάλκινο χαρτοφύλακά του για να τοποθετήσει νεοκατασκευασθέντα ιατρικά εργαλεία (στ. 30–2: *σπούδασον δὲ τὸ χα[λ]κοῦν δελ[τ]ά/ριόν μοι ἀποστεῖλαι, ἵνα ἄλλα ἄρμενα ποι[ή]σω*) και αναφέρει πως έχει ανάγκη

95 Draycott 2012, 30 και κυρίως Corazza 2016.

96 Jackson 1988, 113–4· Krug 1997, 81· Bliquez 2015, 16.

97 Βλ. π.χ. *Ἰππ.*, *Περὶ ἱητρ.* 2: *τὰ ὄργανα πάντα εὐήρη πρὸς τὴν χρείαν ὑπάρχειν δεῖ τῷ μεγέθει καὶ βάρει καὶ λεπτότητι. Γαλ., Εἰς Ἰππ. Ἐπιδ. ὑπόμν.* 17b, 229: *καὶ τῷ ἱατρῷ πολλὰ τέχνην παρασκευάζουσι τὰς ἐπιτηδείους ὕλας*. Bliquez 2015, 14–5.

98 Βλ. Bliquez 2015, 14, όπου βιβλιογραφία για το οίκημα μεταλλουργού, τα εργαλεία του οποίου φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Νεάπολης, και για έναν διαστολέα που ανακαλύφθηκε στο Δίον της Μακεδονίας.

τον *πυριατήρα* και τις *σικύας* για να κατασκευάσει .../*τάδιον*, το οποίο, με βάση την πιθανότερη συμπλήρωση του χάσματος ως *πεντάδιον*, μάλλον σχετίζεται με κατασκευή σειράς («σετ») πέντε εργαλείων.⁹⁹ Η διττή ερμηνεία που μπορεί να λάβει το ρήμα *ποιέω* δεν επιτρέπει να συμπεράνουμε με βεβαιότητα αν ο Ευδαίμων θα χρησιμοποιούσε τα απεσταλμένα σκεύη ως δείγματα για την κατασκευή καινούργιων από ειδικευμένο τεχνίτη ή αν θα προέβαινε ο ίδιος στην κατασκευή των εργαλείων.¹⁰⁰

Η δεύτερη υπόθεση βεβαίως υποστηρίζεται από λογοτεχνικές μαρτυρίες: η πολυετής πείρα στην κλινική εξέταση των ασθενών και την εκπόνηση χειρουργικών επεμβάσεων προς θεραπεία των ασθενειών οδήγησαν τους αρχαίους *ιατρούς* να προσαρμόσουν τα ήδη υπάρχοντα ιατρικά όργανα στις απαιτήσεις εξαιρετικά λεπτών χειρουργικών τομών, βελτιώνοντας τη σύσταση ή το σχήμα των εργαλείων με σκοπό να τα καταστήσουν περισσότερο λειτουργικά και κατά συνέπεια πιο αποτελεσματικά.¹⁰¹ Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα οι γιατροί, θέλοντας να καλύψουν υπαρκτά κενά στην παραγωγή ιατρικού εξοπλισμού, δημιούργησαν νέα ιατρικά εργαλεία, τα οποία συνήθως ονοματίζονταν με το όνομα του εφευρέτη τους.¹⁰²

Για την απόκτηση εύκολων στην παρασκευή και απλών στη χρήση ιατρικών υλών οι ενδιαφερόμενοι μάλλον δεν απευθύνονταν σε ειδικούς. Τα προαναφερθέντα επιστολικά όστρακα από το Κλαυδιανό Όρος μαρτυρούν περιπτώσεις χρήσης πρόχειρου και εύκολου στην κατασκευή και μεταφορά ιατρικού υλικού, το οποίο αποστέλλοταν σε εγκατεστημένους στην περιοχή στρατιώτες, διοικητικούς υπαλλήλους και εργάτες από συγγενείς και οικείους. Για παράδειγμα, δεν γνωρίζουμε αν το *σπληνάριον* που ο Βίκης ζητεί από τον Πετσαροήρι, σύμφωνα με το *O.Claud.* II 221 (ca. 145 μ.Χ.), στ. 2–3 (*πέμψον μοι σπληνάριν / ἰς] τὴν κεφαλὴν μου*), ήταν εμποτισμένο με φαρμακευτικές ουσίες, υπόθεση που, αν ισχύει, θα δικαιολογούσε την αποστολή ενός κατά τα άλλα απλού θεραπευτικού αντικειμένου. Αμφίβολη επίσης παραμένει η πηγή προέλευσης του σπόγγου που κατέχει ο *ιατρός* του λογαριασμού *P.Ryl.* IV 629 (317–23 μ.Χ.), στήλη I, στ. 2–3,¹⁰³ ο οποίος συνοδεύει τους ταξιδιώτες της συνοδείας του Θεοφάνους.

Σε αντίθεση με τα προαναφερθέντα κείμενα, σύμφωνα με τα οποία η απόκτηση τμημάτων ιατρικού εξοπλισμού επαφίεται, τόσο ως προς την προμήθεια όσο και ως προς την κατασκευή, στη φροντίδα των ενδιαφερόμενων *ιατρῶν*, οι παπυρικοί λογαριασμοί του ρωμαϊκού στρατού στην Αίγυπτο *P.Stras.* V 345 και *P.Stras.* VII 647 (2^{ου} αι. μ.Χ.) αποδεικνύουν πως η διανομή ιατρικού εξοπλισμού αποτελούσε φροντίδα της οργανωμένης στρατιωτικής διοίκησης.

Παρά τη φειδώ με την οποία τα παπυρικά κείμενα αποκαλύπτουν τις αυθεντικές κατά τα άλλα πληροφορίες τους, τα στοιχεία που προσφέρουν γύρω από τη χρήση ιατρικών οργάνων αποδεικνύουν πως η χώρα του Νείλου δεν έμεινε εκτός της διαδικασίας εξέλιξης του ιατρικού και φαρμακευτικού εξοπλισμού ούτε της διακίνησής του. Επιπλέον, η αναμενόμενη, λόγω της

99 Ioannidou 1992, 161–2 (σχόλ. στους στ. 33–4).

100 Για την πρώτη άποψη βλ. Bliquez 2015, 16 και υποσ. 67 και Hirt Raj 2006, 188–91, η οποία φτάνει στο σημείο να υποστηρίξει πως ίσως η κύρια ασχολία του *ιατροῦ* Ευδαίμονα ήταν η κατασκευή εργαλείων και φαρμακευτικών ουσιών, για χρήση στο *ιατρείον* το οποίο ίσως ανήκε σε άλλο μέλος της οικογένειας. Ανάλογη περίπτωση αποτελούν ο *ιατρός* Χαιράς και ο γραφέας του *P.Mert.* I 12 (1^{ου} αι. μ.Χ.), οι οποίοι ανταλλάσσουν απόψεις σχετικά με την αποτελεσματικότητα *ἐμπλάστρων* που παρασκευάζουν οι ίδιοι. Πρβλ. Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 871: *σιδήριον ἐποίησα ῥινίον*. Υπέρ της δεύτερης ερμηνείας τάσσονται οι Ghiretti 2010, 103–4 και Fausti 2019, 92–3.

101 Γαλ., *Περὶ συνθέσ. φαρμ. κατὰ τόπ.* 12, 871 (Kühn): *Εὐρών δὲ καὶ τὴν πείραν μοι μαρτυρήσασαν σιδήριον ἐποίησα ῥινίον, ὡς ἐνεργεῖν ταχέως*. Γαλ., *Περὶ ἀνατ. ἐγχειρ.* 2, 682: *διὰ τινος ὑπ' ἐμοῦ κατεσκευασμένου παραπλησίως τῷ καλουμένῳ σκολοπομαχαίρῳ*. Bliquez 2015, 15–6 και υποσ. 67, όπου αναφορές και σε άλλα χωρία.

102 Γαλ., *Εἰσαγ. ἢ ἱατρ.* 13, 35 (Petit): *Τὴν δὲ πλήρῳσιν κενοῦν τῷ Ἐρασιστρατεῖῳ καθετῆρι*. Cels. 7, 26, 2: *Meges quoniam is infirmior est potestque in aliqua prominentia incidere*.

103 Matthews 2006, 169.

φύσης των κειμένων, έλλειψη λεπτομέρειας και το υπαινικτικό κάποτε ύφος των παπυρικών εγγράφων υποδηλώνουν τον απολύτως ιδιωτικό, έκτακτο και εφήμερο χαρακτήρα τους, ο οποίος διαφέρει κατά πολύ από τον καθαρά επιστημονικό, εγκυκλοπαιδικό και διδακτικό χαρακτήρα των ιατρικών λογοτεχνικών πραγματειών, διαφορά που αποτελεί τη σημαντικότερη συμβολή τους στη σχετική με τα ιατρικά εργαλεία έρευνα.

Σε κάθε περίπτωση, η έρευνα σχετικά με τον ιατρικό εξοπλισμό αναδεικνύει τη στενή σχέση μεταξύ των επιστημών της Αρχαιολογίας και της Παπυρολογίας και αποδεικνύει πως η μελέτη των παπυρολογικών πηγών καθίσταται επιτακτική για τους θεράποντες της αρχαιολογικής επιστήμης που επιδιώκουν να αποκτήσουν στέρεες γνώσεις για την αρχαιότητα. Παράλληλα αποδεικνύεται πως ο κλάδος της Αρχαιολογίας μπορεί να συμβάλει τα μέγιστα στην κατανόηση και ερμηνεία των παπυρικών κειμένων και των οστράκων, προσφέροντας χρήσιμα εξωκειμενικά παράλληλα, τα οποία δεν είναι δυνατόν να προσφέρουν οι κειμενικές πηγές, και των οποίων η –από κάθε άποψη αντιεπιστημονική– αγνόηση μπορεί να οδηγήσει σε επιστημονικά σφάλματα και παραλείψεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andorlini, I. 1993. "L'apporto dei papiri alla conoscenza della scienza medica antica." Στο *ANRW II*. Τόμος 37, μέρος 1, επιμ. W. Haase, 458–562. Berlin: Walter de Gruyter.
- Andorlini, I. 2001–9. *Greek Medical Papyri*. 2 τόμοι. Firenze: Istituto Papirologico "G. Vitelli".
- _____. 2012. "Gli strumenti perduti di Galeno." *La torre di Babele* 8:237–47.
- Αποστολίδης, Π.Δ. 1996. *Τα ιατρικά του Αριστοφάνη*. Αθήνα: Στιγμή.
- _____. 1997. *Ερμηνευτικό λεξικό πασών των λέξεων του Ιπποκράτους*. Αθήνα: Γαβριηλίδης.
- Aufmasser, M. 2000. *Etymologische und wortgeschichtliche Erläuterungen zu De materia medica des Pedanius Dioscurides Anazarbeus*, Hildesheim: Georg Olms.
- Battaglia, E. 1989. *'Artos': Il lessico della panificazione nei papiri greci*. Milano: Vita e Pensiero.
- Beck, L. Y. 2005. *Pedanius Dioscorides of Anazarbus, De Materia Medica*, Hildesheim: Georg Olms.
- Bennion, E. 1980. *Antique medical instruments*. 1η έκδ. 1979. Berkeley: Sotheby's Publications.
- Bliquez, L.J. 1983. "Two lists of Greek surgical instruments and the state of surgery in Byzantine times." *DOP* 38:187–204.
- _____. 2015. *The tools of Asclepius. Surgical instruments in Greek and Roman times*. Studies in Ancient Medicine 43. Leiden: Brill.
- Blondé, F. και L. L. Villard. 1992. "Sur quelques vases présents dans la Collection Hippocratique: confrontation des données littéraires et archéologiques." *BCH* 116:99–102.
- Bonati, I. 2016. "Between text and context: P.Oslo II 54 reconsidered." Στο *Proceedings of the 27th International Congress of Papyrology, Warsaw 29 July–3 August 2013*, επιμ. T. Derda, A. Łajtar και J. Urbanik, 2:312–5. Warsaw: Warsaw University – The Raphael Taubenschlag Foundation.
- Bowman, A. K. 1996. *Egypt after the Pharaohs, 332 BC – AD 642, from Alexander to the Arab Conquest*. London: British Museum Publications.
- Büllow-Jacobsen κ.ά. 1994. "The identification of Myos Hormos. New papyrological evidence." *BIFAO* 94:27–42.
- Casanova, G. 1984a. "La peste nella documentazione greca d'Egitto." Στο *Atti del XVII Congresso internazionale di Papirologia, Napoli, 19–26 maggio 1983*. 3:949–56. Napoli: Centro Internazionale per lo Studio dei Papiri Ercolanesi.
- _____. 1984b. "Epidemie e fame nella documentazione greca d'Egitto." *Aegyptus* 64:163–201.
- Cascio, E.L. 2012. *L'impatto della "Peste Antonina"*. Bari: Edipuglia.
- Corazza, F. 2016. "The Antinoopolis medical papyri: A case study in Late Antique medicine." Διδ. διατρ. Humboldt-Universität Berlin.
- Cruse, A. 2006. *Roman medicine*. 1η έκδ. 2004. Stroud: Tempus.
- Cuvigny, H. 1992. "O.Claud. I 120. Message médicale." Στο *Mons Claudianus. Ostraca graeca et latina*. Τόμος 1, επιμ. J. Bingen, A. Bülow-Jacobsen, W. E. H. Cockle, H. Cuvigny, L. Rubinstein και W. Van Rengen, 105–6. Documents de Fouilles 29. Le Caire: IFAO.
- Davoli, P. 1998. *L'archeologia urbana nel Fayyum di età ellenistica e romana*. Missione Congiunta delle Università di Bologna e di Lecce in Egitto. Monografie 1. Napoli: G. Procaccini.
- Dover, K. 1993. *Aristophanes Frogs*. Oxford: Oxford University Press.
- Draycott, J. 2012. *Approaches to healing in Roman Egypt. BAR International Series 2416*. Oxford: BAR.
- Droß-Krüpe, K. 2011. *Wolle – Weber – Wirtschaft. Die Textilproduktion der römischen Kaiserzeit im Spiegel der papyrologischen Überlieferung. Philippika 46*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Durling, R. 1993. *A dictionary of medical terms in Galen. Studies in Ancient Medicine 5*. Leiden: Brill.
- Fausti, D. 2019. "Il lessico delle cure e della farmacologia in papiri medici da Ossirinco." Στο *Greek Medical Papyri. Text, Context, Hypertext*, επιμ. N. Reggiani, 89–106. *APF* 40. Berlin: Walter de Gruyter.
- Fischer, K.-D. 1997. "Was ist das δελτάριον in P.Oxy LIX 4001?" Στο *"Specimina" per il Corpus dei Papiri Greci di Medicina. Atti dell'Incontro di studio (Firenze, 28–29 marzo 1996)*, επιμ. I. Andorlini, 109–13. Firenze: Istituto Papirologico "G. Vitelli".
- Fischer-Bovet, C. 2009. "GMP II 10. Letter requesting medical tools (P.Strasb.Copte inv. 563)." Στο *Greek Medical Papyri*. Τόμος 2, επιμ. I. Andorlini, 157–65. Firenze: Istituto Papirologico "G. Vitelli".
- Gazza, V. 1955. "Prescrizioni mediche nei papiri dell'Egitto greco-romano." *Aegyptus* 35:86–110.
- _____. 1956. "Prescrizioni mediche nei papiri dell'Egitto greco-romano II." *Aegyptus* 36:73–114.

- Ghiretti, G. 2010. *Luoghi e strumenti della professione medica antica. La testimonianza dei papiri greci d'Egitto. Papyrotheke* 1. Parma: Università degli Studi di Parma. <http://www.papirologia.unipr.it/papyrotheke/>
- Gourevitch, D. 2011. *Pour une archéologie de la médecine romaine. Collection Pathographie* 8. Paris: De Boccard.
- Graf, F. 2003. *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία. Τόμος Β': Ρώμη*. Μτφρ. Δ. Νικήτας. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Habermann, W. 1998. "Zur chronologischen Verteilung der papyrologischen Zeugnisse." *ZPE* 122:144–60.
- Hanson, A.E. 2019. "The Greek doctor in Ptolemaic, Roman, and Byzantine Egypt." Στο *Greek Medical Papyri. Text, Context, Hypertext*, επιμ. N. Reggiani, 123–32. *APF* 40. Berlin: Walter de Gruyter.
- Hirt Raj, M. 2006. *Médecins et malades de l'Égypte romaine. Étude socio-légale de la profession médicale et de ses praticiens du Ier au IVe siècle ap. J.-C.* Leiden: Brill.
- Hunt, A.S. 1911. *The Oxyrhynchus Papyri*. Τόμος 8. London: Egypt Exploration Society.
- Husson, G. 1983. "Oikia". *Le vocabulaire de la maison privée en Égypte d'après les papyrus grecs*. Paris: Publications de la Sorbonne.
- Ilberg, J. *Sorani Gynaeciorum Libri IV. De signis fracturarum. De fasciis. Vita Hippocratis secundum Soranum*. Lipsiae: Teubner.
- Ioannidou, H.G. 1992. "P.Oxy. LIX 4001. Eudaemon to his Mother, Grandmothers, and Cyra". Στο *The Oxyrhynchus Papyri*. Τόμος 59, επιμ. E.W. Handley, H.G. Ioannidou, P.J. Parsons και J.E. G. Whitehorne, 157–62. London: Egypt Exploration Society.
- Jackson, R. 1988. *Doctors and diseases in the Roman Empire*. London: British Museum Publications.
- _____. 1995. "The composition of Roman medical instrumentaria as an indicator of medical practice: a provisional assessment." Στο *Ancient medicine in its socio-cultural context. Papers read at the Congress held at Leiden University, 13–15 April 1992*, επιμ. H.F.J. Horstmanshoff, Philip J. van der Eijk και P.H. Schrijvers, 1:189–207. Leiden: Brill.
- Κουκουλές, Φ. χ.χ., *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*. Τόμος 6. Αθήνα: Εκδόσεις του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών.
- Krug, A. 1997. *Αρχαία ιατρική. Επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην Αρχαιότητα*. Μτφρ. Ε.Π. Μανακίδου, Θ. Σαρτζή. Επίβλ. Δ.Δ. Λυπουρλής. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Kühn J.-H. και U. Fleischer 1989. *Index Hippocraticus*. Gottingae: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Künzl, E. 1996. "Forschungsbericht zu den antiken medizinischen Instrumenten." Στο *ANRW II*. Τόμος 37, μέρος 3, επιμ. W. Haase, 2433–639. Berlin: Walter de Gruyter.
- Łajtar, A. 2013. "P.Köln. XIII 536. Ein Brief mit der Bitte, medizinische Hilfsmittel zu kaufen." Στο *Kölner Papyri*. Τόμος 13, επιμ. M. Gronewald, J. Lundon, K. Maresch, G. Schenke και Ph. Schmitz, 174–7. Pap. Col. 7/13. Paderborn.
- Leven, K.-H. 2005. *Antike Medizin*. München: Beck.
- Łukaszewicz, A. 1986. *Les édifices publics dans les villes de l'Égypte romaine. Problèmes administratifs et financiers*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Malouta, M. και A. Wilson. 2013. "Mechanical irrigation: Water-lifting devices in the archaeological evidence and in the Egyptian papyri." Στο *The Roman Agricultural Economy. Organization, Investment, and Production = Oxford Studies on the Roman Economy*, επιμ. A. K. Bowman και A. Wilson, 273–305. Oxford: Oxford University Press.
- Marganne, M.-H. 1981. *L'inventaire analytique des papyrus grecs de médecine*. Genève: Librairie Droz.
- _____. 1987. "Les instruments chirurgicaux de l'Égypte gréco-romaine." Στο *Archéologie et médecine: VIIèmes rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes 1986*, 403–12. Antibes: Musée archéologique.
- _____. 1996. "La médecine dans l'Égypte romaine: les sources et les méthodes." Στο *ANRW II*. Τόμος 37, μέρος 3, επιμ. W. Haase, 2709–40. Berlin: Walter de Gruyter.
- _____. 1997. "Les médicaments estampillés dans le corpus galénique." Στο *Galen on Pharmacology, Philosophy, History and Medicine. Proceedings of the Vth International Galen Colloquium, Lille 1–18 March 1995*, επιμ. A. Debrum 153–74. Leiden: Brill.
- _____. 1998. *La chirurgie dans l'Égypte gréco-romaine d'après les papyrus littéraires grecs. Studies in Ancient Medicine* 17. Leiden: Brill.
- Mascellari, R. 2015. "Ράκος, "staccio", "pezza". Στο *Comunicazioni dell'Istituto papirologico "G. Vitelli"* 12, επιμ. G. Bastianini και S. Russo, 151–9. Firenze: Istituto Papirologico "G. Vitelli".
- Matthews, J. 2006. *The journey of Theophanes. Travel, business, and daily life in the Roman East*. New Heaven: Yale University Press.
- Milne, J.S. 1907. *Surgical instruments in Greek and Roman times*. Oxford: Clarendon Press.

- Mitthof, F. 2004. "Pigmente und Farbstoffe für Malfarben im spätantiken Ägypten: Die papyrologische Evidenz." Στο *Gedenkschrift Ulrike Horak (P.Horak)*, επιμ. H. Harbauer και R. Pintaudi, 1:289–304. Pap.Flor. 34. Firenze: Gonnelli.
- Moulton, J.H. και G. Milligan. 1963. *The vocabulary of the Greek Testament. Illustrated from the papyri and other non-literary sources*. 1η έκδ. 1930. London: Hodder & Stoughton.
- Omont, H. 1908. *Collection de chirurgiens grecs. Avec dessins attribués au Primitice. Reproduction réduite des 200 dessins du manuscrit latin 6866 de la Bibliothèque Nationale*. Paris: Berthaud.
- Παπαθωμάς, Α. 2016. *Εισαγωγή στην Παπυρολογία*. Αθήνα.
- Reekmans, T. 1996. *La consommation dans les archives de Zénon*. Pap.Brux. 27. Bruxelles: Fondation Égyptologique Reine Élisabeth.
- Richter, G.M.A. 1966. *The furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*. London: The Phaidon Press.
- Ρουμπέκας, Δ. 2017. «Το σύστημα υγείας στην ελληνορωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο υπό το φως των παπύρων». Διδ. διατρ. ΕΚΠΑ.
- Rowlandson, J. 1998. *Women and society in Greek and Roman Egypt. A sourcebook*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Russo, S. 1999. *I gioielli nei papiri di età greco-romana*. Firenze: Istituto Papirologico "G. Vitelli".
- _____. 2004. *Le calzature nei papiri di età greco-romana*. Firenze: Istituto Papirologico "G. Vitelli".
- Sarischouli, P. 1995. *Berliner griechische Papyri, Christliche literarische Texte und Urkunden aus dem 3. bis 8. Jh.n.Chr. Serta Graeca 3*. Wiesbaden: L. Reichert.
- Schiefski, M.J. 2005. *Hippocrates, On Ancient Medicine (trans.-introd.-comm.)*. *Studies in Ancient Medicine* 28. Leiden: Brill.
- Schwarz, J. 1976–9. *Papyrus grecs de la Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg*. Strasbourg: Publications de la Bibliothèque Nationale et Universitaire.
- Stanford, W.D. 1993. *Αριστοφάνους Βάτραχοι*. Μτφρ. Μ. Μπλέτας. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Strobel, K. 2007. "Einführung. Eine Reise in die Antike Welt. Archäologie und Papyrologie als Wegbegleiter – Paradebeispiel: Die Oasen in der libysch-ägyptischen Wüste." Στο *Von Noricum nach Ägypten: Eine Reise durch die Welt der Antike. Aktuelle Forschungen zu Kultur, Alltag und Recht in der römischen Welt. Beiträge der Tagung "Noricum in vorrömischer und römischer Zeit: Forschungsstand und Neuansätze (Klagenfurt, 3.–4.10.2003)" und des "Klagenfurter Papyrologentages (29.–30.10.2004)"*, επιμ. K. Strobel, 11–22. *Altertumswissenschaftliche Studien* Klagenfurt 3. Klagenfurt: Hermagoras Verlag.
- Θεοδώρου, Α. 2012. «Η ελληνική χειρουργική κατά την κλασσική και ύστερη Αρχαιότητα». Διδ. διατρ. Πανεπιστήμιο Πατρών.
- van Minnen, P. 1994. "House-to-house enquiries: An interdisciplinary approach to Roman Karanis." *ZPE* 100:227–51.
- van Minnen, P. 2010. "Archaeology and Papyrology: Digging and Filling Holes?" Στο *Tradition and Transformation: Egypt under Roman Rule. Proceedings of the International Conference, Hildesheim, Roemer- and Pelizaeus-Museum, 3–6 July 2008*, επιμ. K. Lembke, M. Minas-Nerpel και S. Pfeiffer, 437–74. *Culture and History of the Ancient Near East* 41. Leiden: Brill.
- Voultsiadou, E. 2007. "Sponges: an historical survey of their knowledge in Greek antiquity." *Journal of the Marine Biological Association* 87:1757–63.
- _____. 2011. «Η αξία των σπόγγων για τον άνθρωπο της αρχαιότητας». *Αιγιναία* 20:25–32.
- Χουλιάρá-Ράιου, Ε. 2011. *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων*. Μέρος Β, τόμος 1: *Ειδική ονοματολογία ιχθύων και ενύδρων*. *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής «Δωδώνη»* 82. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

